

ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ
«ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ»

ΣΧΟΛΙΑ

Κεφάλαια 34 - 47
Βασική δομή του λόγου:

κεφ. 34: Εισαγωγή

κεφ. 35: Προοίμιο

κεφ. 36-41: Μέρος πρώτο

κεφ. 42-43: Μέρος δεύτερο

κεφ. 44-45: Μέρος τρίτο

κεφ. 46: Επίλογος

κεφ. 47: Κατακλείδα ιστορικού

Ο Επιτάφιος λόγος του Θουκυδίδη είναι μία από τις **40 δημηγορίες** του και συμπεριλαμβάνεται στο έργο του, την Ιστορία του, δηλαδή στα γεγονότα του Πελοποννησιακού πολέμου. Υπάρχει πρόβλημα ως προς τον πραγματικό συγγραφέα του λόγου. Άλλοι πιστεύουν ότι είναι ο Περικλής, αφού εκφωνεί και το λόγο και ο Θουκυδίδης απλώς ο στενογράφος της ομιλίας. Άλλοι θεωρούν το Θουκυδίδη πραγματικό συγγραφέα και το πρόσωπο του Περικλή έξυπνο συγγραφικό τέχνασμα, για να εκφράσει ο ιστορικός προσωπικές απόψεις με το δικό του τρόπο, έχοντας ως κάλυψη τη λαμπρή προσωπικότητα του Περικλή. Πάντως το έργο αυτό καθ' αυτό δε μας βοηθά ξεκάθαρα να εικάσουμε τον αληθινό δημιουργό του. Σ' άλλα σημεία αποδεικνύεται ο Περικλής και σ' άλλα ο Θουκυδίδης ως ο πραγματικός συγγραφέας. Πρόβλημα υπάρχει και με το αν ο Επιτάφιος εκφωνήθηκε πραγματικά το φθινόπωρο του 431 π.Χ. από τον Περικλή ή αν κι αυτό είναι τέχνασμα του Θουκυδίδη, που ίσως έγραψε το λόγο του το 404 π.Χ. και τον τοποθετεί στην

αρχή του πολέμου, βάζοντας τον Περικλή να τον παρουσιάζει. Τελικά διαπιστώνουμε ότι και οι δύο προσωπικότητες διέθεταν τόσο κύρος και ικανότητα, ώστε και οι δύο θα μπορούσαν, το ίδιο πετυχημένα, να πλάσουν ένα ρητορικό κείμενο αντάξιο του μεγαλείου του επιταφίου. Άρα δεν παίζει και τόσο μεγάλο ρόλο ποιος στ' αλήθεια είναι ο συγγραφέας, αλλά η προσπάθειά του μέσα από την επιτάφια ομιλία να εγκωμιάσει το μεγαλείο της δημοκρατικής Αθήνας του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Και αυτό γιατί και ο ιστορικός (Θουκυδίδης) και ο πολιτικός (Περικλής) τρέφουν αμέριστη αγάπη για την πατρίδα τους.

Δημηγορίες ήταν λόγοι επιφανών προσωπικοτήτων (πολιτικών – στρατιωτικών κ.τ.λ.), που εκφωνούνταν σε διάφορες συγκεντρώσεις των πολιτών για τη λήψη κάποιων αποφάσεων, πριν από κάποια σημαντικά γεγονότα. Οι λόγοι αυτοί δίνονταν κατά το πρότυπο των δισσών λόγων των Σοφιστών («αγώνας λόγων»), συνήθεια και του Ευριπίδη (μορφή θέσης – αντίθεσης, πρότασης – αντιπρότασης). Ο ιστορικός «φωτίζει» το ήθος, την προσωπικότητα και την ψυχολογία ορισμένων αγορητών, παραθέτοντας το λόγο σε πρώτο πρόσωπο, που δίνει ζωντάνια κι αμεσότητα, ενώ το ενδιαφέρον του αναγνώστη εξάπτεται από την επιχειρηματολογία και το επίσημο ύφος των ομιλητών. Ο Θουκυδίδης ειδικά πίστευε ότι οι δημηγορίες «φωτίζουν» τις πραγματικές αιτίες των πολιτικών γεγονότων και τις συνέπειες των πολεμικών επιχειρήσεων. Ικανοποιούν τον ολόπλευρο φωτισμό των γεγονότων, την κατάδειξη της εσωτερικής τους σύνδεσης και την ανίχνευση των βαθύτερων αιτιών που οδήγησαν σε μια συγκεκριμένη πολιτική απόφαση (επιλογή). Γι' αυτό ο ιστορικός τις κατέστησε αναπόσπαστο τμήμα της Ιστορίας του, με τη φιλοδοξία αυτή να είναι πλήρης, αντικειμενική και παραστατική. Μια τέτοια δημηγορία είναι και ο Επιτάφιος, μολονότι παρουσιάζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Οι Επιτάφιας ομιλίες ήταν η απόληξη μιας παλαιότερης παράδοσης να θάβονται στην αρχαία Αθήνα δημοσία δαπάνη όλοι οι νεκροί των πολέμων. Υπήρχε μάλιστα ειδική τελετή «*η γιορτή των επιταφίων*», η οποία εμπλουτίστηκε με Επιτάφιο λόγο προς τιμήν των νεκρών, από άνδρα που εξέλεγε η πόλη. Σιγά σιγά ο Επιτάφιος λόγος πήρε μορφή τυπική, το περιεχόμενο και η διάρθρωσή του οριοθετήθηκαν και ο ίδιος αποτέλεσε αναπόσπαστο μέρος της «*γιορτής των επιταφίων*». Την τυπική δομή του Επιταφίου συνήθως σέβονταν οι αγορητές (**προοίμιο, καταγωγή και πρόγονοι, προκείμενοι νεκροί, προτροπή για μίμηση και παραμυθία, επίλογος**). Η πρόσθεση της συνήθειας του λόγου στη «*γιορτή των επιταφίων*» από κάποιους αποδίδεται στο Σόλωνα (6^{ος} αιώνας π.Χ.). Άλλοι υποστηρίζουν ότι η προσθήκη έγινε λίγο μετά (δηλαδή στις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ.) από το

Θεμιστοκλή ή τον Αριστείδη, που ήταν και πολιτικοί αντίπαλοι. Επειδή δηλαδή το 490 π.Χ. αρχίζουν οι Περσικοί Πόλεμοι, είχαμε πολλούς νεκρούς στις μάχες, άρα και συχνή επανάληψη της «*γιορτής των Επιταφίων*». **ΠΡΟΣΟΧΗ:** Ο «Επιτάφιος του Περικλή» ανήκει στο επιδεικτικό είδος, όπως κι όλοι γενικά οι Επιτάφιοι λόγοι. Οι υπόλοιπες όμως δημηγορίες του Θουκυδίδη, οι οποίες περιλαμβάνονται στο έργο του, είναι ρητορικοί λόγοι*¹ συμβουλευτικοί. Και αυτό γιατί ο συγκεκριμένος Επιτάφιος, ουσιαστικά δεν εξελίσσεται σε προτροπή μόνο των συγχρόνων να μιμηθούν το παράδειγμα των ηρώων που χάθηκαν στη μάχη, αλλά σε επίμονο κι εκτενή έπαινο του αθηναϊκού δημοκρατικού πολιτεύματος. Στόχος να προβληθεί η Αθήνα και το μεγαλείο της στον πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό, στρατιωτικό και γενικότερα πολιτισμικό τομέα. Να φανεί ότι είναι η πρώτη δύναμη της Ελλάδας εκείνης της εποχής.

Ο λόγος εκφωνείται προς τιμήν των πρώτων νεκρών του Πελοποννησιακού πολέμου (431 – 404 π.Χ.) στην πόλη της Αθήνας, ανεξάρτητα αν τελικά εξελίσσεται σε εγκώμιο της πόλης. Φαίνεται το λόγο να εκφωνεί ο Περικλής, άρχοντας τότε των Αθηνών (**γύρω στο φθινόπωρο του 431 π.Χ.**). Ο λόγος εκφωνείται για τους πρώτους νεκρούς Αθηναίους του 1^{ου} έτους του πολέμου (431 π.Χ.). Πρώτοι νεκροί θεωρούνταν όσοι «έπεσαν» στη μάχη των Πλαταιών, στους Ρεΐτους (τοποθεσία στα σύνορα Αθήνας – Ελευσίνας) και ίσως οι νεκροί στην αποστασία της Ποτίδαιας (432 π.Χ.) από την Αθηναϊκή Συμμαχία. Το τελευταίο γεγονός δε συμπεριλαμβάνεται φυσικά στον Πελοποννησιακό πόλεμο, που ξεκινά το 431 π.Χ. Επειδή όμως η αποστασία της Ποτίδαιας, που έγινε με προτροπή των Σπαρτιατών, αποτελεί μια από τις βασικές αφορμές του πολέμου, αυτό ίσως μας επιτρέπει να εντάξουμε στους άλλους και τους Αθηναίους που σκοτώθηκαν στις εν λόγω αιματηρές συγκρούσεις. Δεν κρίνεται όμως σωστό να γίνει αναφορά στους νεκρούς της Επιδάμνου (βλ. και σελ. 24).

Κατά το 1^ο έτος του πολέμου οι Αθηναίοι είχαν να επιδείξουν λαμπρές νίκες. Αντιμετώπιζαν με επιτυχία τον εχθρικό συνασπισμό των Σπαρτιατών, διατηρώντας παράλληλα το κύρος και τη δύναμή τους. Από το 430 π.Χ. όμως τα πράγματα δυσχεραίνουν **λόγω του λοιμού***² (ή και του λιμού, όπως πολλοί υποστηρίζουν) που «έπεσε» στην Αττική. Η αντίστροφη μέτρηση για την καταστροφή της έχει αρχίσει. Ολοκληρώνεται το 404 π.Χ. με την τελική ήττα της στον πόλεμο.

*¹ Τα είδη των ρητορικών λόγων στην Αρχαία Ελλάδα ήταν τρία (3): α) δικανικός, β) συμβουλευτικός, γ) επιδεικτικός ή πανηγυρικός.

*² Λοιμός: θανατηφόρα επιδημία, λιμός: μεγάλη πείνα, σιτοδεία.

Ακροατήριο του Περικλή ήταν πλήθος Αθηναίοι (πολλοί μάλιστα οπαδοί του δημοκρατικοί), αλλά και κάτοικοι άλλων πόλεων. Το τελευταίο φαίνεται από τις αναφορές του ρήτορα σε «ξένους καὶ ἀστούς».

Παράγοντες που διαμορφώνουν την ψυχολογική κατάσταση του ακροατηρίου:

α) οι εντυπώσεις από τα σύγχρονα πολεμικά γεγονότα.

β) οι πολλές υπηρεσίες του Περικλή και η επιρροή που αυτός ασκούσε στο λαό.

γ) οι ελπίδες που πολλοί στήριζαν σ' αυτόν, αλλά κι οι φόβοι που είχαν πολλοί (κυρίως οι πολιτικοί του αντίπαλοι), σχετικά με την έκβαση του πολέμου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κεφάλαιο 34^{*3}

**Διαδικασία ταφής των νεκρών των πολέμων και
παρουσίαση της συνήθειας του Επιταφίου λόγου.**

Η διαδικασία της ταφής χωριζόταν σε τρία (3) βασικά στάδια και περιελάμβανε και κάποια δευτερεύοντα:

α) πρόθεση, β) εκφορά = κηδεία, γ) απόθεση = ταφή

α) πρόθεση: «τὰ μὲν ὅσῃ...βούληται»

β) εκφορά: «ἐπειδάν...ὀλοφυρόμεναι»

γ) απόθεση: «τιθέασιν...ἐποίησαν»

Σημ.: οι παραπάνω παραπομπές αφορούν το κείμενο του Επιταφίου.

^{*3} Σίγουρα το κεφ. 34 το έχει γράψει ο Θουκυδίδης, αφού δεν ανήκει στο λόγο · είναι εισαγωγικό.

Η διαδικασία της τελετής περιλάμβανε τα ακόλουθα μέρη:

(α) ΠΡΟΘΕΣΗ των οστών και της τέφρας των νεκρών για δυο μέρες στην Αγορά, μέσα σε ιοάρθρες προς τις φυλές του δήμου, λάρνακες.

(β) ΠΡΟΣΦΟΡΑ δώρων (άνθη, αρώματα, σκεύη, ενδύματα κ.α.) στους νεκρούς από τους συγγενείς τους.

(γ) ΕΚΦΟΡΑ τους μέσα στις 10 κυπαρισσένιες λάρνακες κι ενός κενού φέρετρου που συμβόλιζε την κηδεία των αγνοουμένων. Οι γυναίκες δεν έπαιρναν μέρος στην εκφορά.

(δ) ΑΠΟΘΕΣΗ τιμητική στον Κεραμικό.

(ε) ΕΝΤΑΦΙΑΣΜΟ στο δημόσιο νεκροταφείο.

(στ) ΕΚΦΩΝΗΣΗ επιταφίου λόγου από διακεκριμένη προσωπικότητα (*άνηρ ἤρηνμένος γνώμη μὴ ἄξύνετος* = δηλώνει την υποκειμενική ιδιότητα του ανθρώπου ως συνετού - *ἀξιώσει προήκη* = δηλώνει αναγνώριση της σύνεσης από το λαό.)

Πρώτοι νεκροί του πρώτου έτους του πολέμου θεωρούνται αυτοί που σκοτώθηκαν:

1. Σε ιππομαχία στο Θριάσιο πεδίο κοντά στους Ρεΐτους (ΘΟΥΚ.Β.19,2), μικρή λίμνη στα όρια Αθήνας και Ελευσίνας, όπου η σημερινή λίμνη Κουμουνδούρου.

2. Σε ιππομαχία Αθηναίων και Θεσσαλών εναντίον Βοιωτών στα Φρύγια (ΘΟΥΚ.Β.22,2), ανάμεσα στις Αχαρνές και στην Αθήνα, στους ΒΑ πρόποδες του Αιγάλεω.

3. Στη συνεχιζόμενη πολιορκία της Ποτίδαιας.

4. Στις ναυτικές επιχειρήσεις στα παράλια της Λοκρίδας και της Πελοποννήσου (ΘΟΥΚ.Β.23 κ.εξ).

Η περιγραφή του τρόπου ταφής των νεκρών του πολέμου δείχνει τις προθέσεις του Θουκυδίδη να παρουσιάσει τις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες, τις αξίες και τα ιδανικά της εποχής του Περικλή.

- **χειμῶνι:** ο Περικλής αναφέρεται στον τερματισμό των πολεμικών επιχειρήσεων του 1^{ου} έτους του πολέμου (431 π.Χ.)

- **ταφάς:** οι ταφές «δημοσία δαπάνη» ήταν παλαιότερη συνήθεια, για τους νεκρούς των πολέμων. Σίγουρα υπήρχε η συνήθεια την εποχή του Σόλωνα (6^{ος} αιώνας), δε γνωρίζουμε όμως πότε ακριβώς καθιερώθηκε.

- **πολέμῳ:** ο Περικλής εννοεί τον Πελοποννησιακό πόλεμο (431 - 404 π.Χ.). Υποτίθεται βέβαια ότι βρισκόμαστε στις αρχές, στην 1^η περίοδο (Αρχιδάμειος ή δεκαετής πόλεμος 431 - 421 π.Χ. Η περίοδος αυτή τελειώνει με τη γνωστή ειρήνη του Αθηναίου στρατηγού Νικία).

- **ὅστᾱ:** τα σώματα τα έκαιγαν και κρατούσαν τα οστά για ταφή.

- **λάρνακα - κλίνη:** κατά τη διάρκεια της εκφοράς υπήρχε μια λάρνακα (=οστεοθήκη) για κάθε αθηναϊκή φυλή (σύνολο 10 λάρνακες). Σε κάθε μία τοποθετούσαν τα οστά των νεκρών, ανάλογα σε ποια φυλή ανήκαν. Επίσης υπήρχε και ενδέκατη λάρνακα (κενοτάφιο), για τους νεκρούς που τα σώματά τους δε βρέθηκαν. Ενώ όλες οι άλλες λάρνακες μεταφέρονταν με άμαξες, αυτή η ενδέκατη μεταφερόταν τιμητικά στα χέρια και ήταν σκεπασμένη με νεκρικό σεντόνι («κλίνη έστρωμένη»).

Σημ.: το παραπάνω είναι ένα εξαιρετικά χαρακτηριστικό πολιτιστικό στοιχείο της Αθηναϊκής πολιτείας του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

- **δημόσιον σῆμα:** οι νεκροί των πολέμων θάβονταν όλοι στο νεκροταφείο των Αθηνών που βρισκόταν στον Κεραμεικό. Μόνο οι νεκροί στη Μάχη του Μαραθώνα (490 π.Χ.) τάφηκαν εκεί που σκοτώθηκαν, ως απόδοση ιδιαίτερης τιμής και αναγνώρισης της ανδρείας τους. Ήταν άλλωστε οι πρώτοι νεκροί των Περσικών πολέμων (490 – 479 π.Χ.).

- **Περικλῆς ὁ Ξανθίου ἡρέθη λέγειν:** κατά το πρώτο έτος του πολέμου η Αθήνα είχε να επιδείξει και επιτυχίες και δεινά. Γι' αυτά τα δεινά θεωρήθηκε υπεύθυνος ο Περικλής. Παρ' όλα αυτά οι Αθηναίοι τον εξέλεξαν, για να εκφωνήσει αυτός την εν λόγω επιτάφια ομιλία, προς τιμήν των πρώτων νεκρών. Αυτό αποτελεί απόδειξη κύρους της προσωπικότητάς του και της γενικότερης επίδρασης που ασκούσε στον αθηναϊκό λαό.

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

Κεφάλαιο 35

Στάση του Περικλή απέναντι στο θεσμό του Επιταφίου λόγου και κρίση του για την αξιοπιστία του επαίνου των νεκρών.

Προοίμιο είναι η αρχή του λόγου όπως στη δραματική ποίηση ο πρόλογος. Από τα λεγόμενα του ρήτορα προκύπτει ότι οι ρήτορες στα προοίμια των επιταφίων λόγων τους ακολουθούσαν μια τυποποιημένη μορφή, έναν “κοινό τόπο”. Αναφέρονται: (α) πρώτα στο έθιμο των επιταφίων λόγων με σκοπό να επιδοκιμάσουν το σκοπό της καθιέρωσής τους, (β) ύστερα υπογραμμίζουν τις μεγάλες δυσχέρειες που αντιμετωπίζουν στην προσπάθειά τους να βρουν λόγια επάξια για να εγκωμιάσουν τα κατορθώματα των προκείμενων νεκρών και να εξυμνήσουν την αρετή τους. Βασική επιδίωξή τους να πετύχουν την επιείκεια και ευμένεια – εὐνοία των ακροατών.

ΠΡΟΟΙΜΙΟ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

Ο Θουκυδίδης κάνει μια απλή και σύντομη αναφορά στην παλιά τακτική κι αμέσως κάνει μια ουσιαστική απόκλιση. Παρουσιάζει τον Περικλή να έχει αντιπάλους του όχι τους ηρωικούς νεκρούς με τη δυσκολοπερίγραπτη δόξα τους, αλλά τους ακροατές του με τις μεγάλες απαιτήσεις τους. Πάντως αν και θεωρεί δύσκολο να κρατήσει τον έπαινο εκεί όπου συμπίπτουν οι γνώμες και οι προσδοκίες όλων των ακροατών, θα συμμορφωθεί προς το πατροπαράδοτο έθιμο και θα προσπαθήσει να ξεπεράσει αυτή τη δυσκολία.

Ο ρήτορας ξεκινά, όπως φαίνεται, με την πρόθεση να εγκωμιάσει το έθιμο (εκφώνησης του Επιταφίου λόγου), στη συνέχεια όμως το αμφισβητεί. Με τη φράση «ὡς καλόν...αὐτόν» ο Περικλής δίνει την εντύπωση ότι θα εγκωμιάσει το έθιμο. Από το «έμοι» όμως αρχίζει η αμφισβήτηση του εθίμου.

Ο Περικλής θεωρεί τον Επιτάφιο λόγο περιττό και επουσιώδη. Τονίζει χαρακτηριστικά ότι αρκούν τα έργα (οι πράξεις), δηλαδή η ταφή, για να τιμηθούν οι γενναίοι νεκροί των πολέμων. Τα έργα ανδρείας επιβάλλεται να αντισταθμίζονται πάλι με έργα. Άλλωστε τα λόγια σε καμιά περίπτωση δε μπορούν να συγκριθούν με τα έργα (*difficile est facta dictis exaequare*).

Από τη φράση «οἱ μὲν πολλοί...τόνδε» φαίνεται ότι οι ρήτορες των Επιταφίων λόγων ακολουθούσαν μια τυποποιημένη μορφή (ο λόγος είχε μορφή και περιεχόμενο οριοθετημένο).

Ο Περικλής θεωρεί παρακινδυνευμένο να αποδοθεί η ανδρεία και η αρετή των νεκρών από ένα μόνο άνδρα (ρήτορα). Ίσως αυτός να επαινούσε τους νεκρούς υπερβολικά ή αντίθετα ίσως να παρουσίαζε ο λόγος του κενά. Δύσκολα δηλαδή θα ήταν μια ομιλία πλήρης - ιδανική. Σίγουρα θα προκαλούσε ποικίλες αντιδράσεις στους ακροατές.

Πιθανές διαμορφούμενες απόψεις στο άκουσμα ενός Επιταφίου λόγου:

Σύμφωνα με τον Περικλή, σε κάθε ακροατήριο υπάρχουν δύο κατηγορίες ακροατών «οἱ ἔχοντες προσωπική πείρα» (ξυνειδότες) = καλοπροαίρετοι - «ευνοϊκοί» ακροατές και οι (άπειροι) «οἱ μὴ ἔχοντες προσωπική πείρα» = φθονούντες. Δηλαδή υπάρχουν α) οι ξυνειδότες, που γνωρίζουν και β) οι άπειροι, που δε γνωρίζουν. Οι ξυνειδότες θα πιστέψουν ότι ο λόγος δεν είναι αντάξιος της ανδρείας των νεκρών, δηλαδή ότι δεν είναι αρκετός για να εγκωμιάσει τη γενναιότητά τους. Με λίγα λόγια παρουσιάζει τα πράγματα κατώτερα, τα υποβαθμίζει και αποψιλώνει το μεγαλείο των νεκρών. Αντίθετα,

οι άπειροι (δηλ. οι νεαροί) θα θεωρήσουν ότι ο λόγος είναι υπερβολικός, παρουσιάζει τα πράγματα ιδεαλιστικά και τα εξιδανικεύει. Πρόκειται δηλαδή, όπως θα πιστέψουν οι άπειροι, για καθαρή μεγαλοποίηση των γεγονότων.

Η Αθήνα στα χρόνια 478-431 π.Χ. ήταν μεγάλη οικονομική, πολιτική, στρατιωτική και πολιτιστική δύναμη. Η παραπάνω λοιπόν περίοδος, 478 π.Χ. – Α' Αθηναϊκή Συμμαχία έως 431 π.Χ. – έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου, χαρακτηρίζεται ως περίοδος μεγάλης ακμής. Η περίοδος αντίθετα 431 – 404 π.Χ. (Πελοποννησιακός πόλεμος) είναι διάστημα παρακμής για την πόλη, που κατατρώχεται από τα δεινά του πολέμου και φτάνει στην ολοκληρωτική και ταπεινωτική ήττα (404 π.Χ.) από τους Σπαρτιάτες. **Άρα οι ξυνειδότες έχουν γνωρίσει το μεγαλείο της Αθήνας (478-431 π.Χ.) και έτσι θα θεωρήσουν ότι ο λόγος δεν είναι αντάξιος της ανδρείας των νεκρών, αφού αυτοί αγωνίστηκαν γι' αυτό το μεγαλείο. Οι άπειροι είναι μικρότεροι σε ηλικία και συνεπώς δεν έζησαν το μεγαλείο, αλλά μόνο την παρακμή (431-404 π.Χ.).** Αυτοί θα θεωρήσουν το λόγο υπερβολικό, γι' αυτό ακριβώς είναι και φθονούντες. Φθονούν τους νεκρούς, γιατί οι ίδιοι έζησαν μόνο τα δεινά και τις συνέπειες του πολέμου. Αλλά τελικά, επειδή η Αθήνα ηττήθηκε, **αμφισβητούν την αξία της αθηναϊκής πολιτείας.**

- «**ὃ τε γάρ...ἀπιστοῦσιν**»: από το χωρίο αυτό σχηματίζουμε την εντύπωση ότι πραγματικός συγγραφέας του λόγου είναι ο Θουκυδίδης.

Πιο συγκεκριμένα: ο Επιτάφιος είναι τυπικά λόγος αφιερωμένος στους πρώτους νεκρούς του πρώτου έτους του Πελοποννησιακού πολέμου (431 π.Χ.). Στην ουσία όμως φαίνεται ότι πρόκειται για τον Επιτάφιο μιας ολόκληρης πόλης, της Αθήνας, που ηττήθηκε στο τέλος του πολέμου από το σπαρτιατικό συνασπισμό. Σύμφωνα με τα παραπάνω λοιπόν ο λόγος πρέπει να γράφτηκε στο τέλος του πολέμου (404 π.Χ.), δηλαδή μετά την ήττα της Αθήνας, γιατί δε γίνεται να είχε γραφτεί πιο πριν. Και αυτό γιατί είναι αδύνατον ο οποιοσδήποτε συγγραφέας να ετοιμάσει Επιτάφιο λόγο για μια πόλη που ακόμη διεκδικεί τη νίκη του πολέμου. Πολύ περισσότερο, όταν αυτός κατάγεται από την ίδια την πόλη και είναι ή ο Θουκυδίδης ή ο Περικλής, που και οι δύο έτρεφαν αμέριστα αισθήματα αγάπης για την πατρίδα. Επειδή όμως **ο Περικλής πέθανε το 429 π.Χ.** από το λοιμό που έπεσε στην Αθήνα το 430 π.Χ., άρα συγγραφέας του λόγου αποδεικνύεται στο εν λόγω σημείο ο Θουκυδίδης, που βάζει υποθετικά τον Περικλή να εκφωνεί το λόγο στις αρχές του πολέμου. Όπως είναι φυσικό, δε μπορεί ο Περικλής να έχει γράψει ο ίδιος τον Επιτάφιο στο ξεκίνημα του πολέμου, αφού εκείνη τη χρονική στιγμή ήταν παντελώς αδύνατο να προβλέψει το αποτέλεσμα του.

- «μέχρι γάρ...ἤκουσεν»: ψυχογραφική παρατήρηση. Ανάλυση της ανθρώπινης συμπεριφοράς σχετικά με το φθόνο. Ο άνθρωπος φθονεί κατά κανόνα αυτόν που τον ξεπερνά.

- «ἐπειδή...πλείστον»: ο Περικλής τελικά συμμορφώνεται με το έθιμο του Επιταφίου λόγου και θα το επιχειρήσει. Προηγουμένως έχει όμως εκφράσει ήπια, αλλά κατηγορηματικά την αντίθεσή του (επίλογος προοιμίου).

Με το κεφάλαιο 35 ο ρήτορας επιδιώκει δύο (2) πράγματα:

α. να εξασφαλίσει το **captatio benevolentiae** (=εύνοια των ακροατών). Να δείξουν δηλαδή επείκεια για τυχόν λάθη και παραλείψεις του. Αυτό φαίνεται από τη φράση: «χαλεπόν...βεβαιούται».

β. να τονίσει ότι τα λόγια σε καμιά περίπτωση δε μπορούν να συγκριθούν με τα έργα: **difficile est facta dictis exaequare**.

ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΑΚΡΟΑΤΗΡΙΟΥ (431 π.Χ.)

1. Αθηναίοι εχθρικά διακείμενοι – ένιωθαν αγανάκτηση και οργή – μερικοί έριχναν την ευθύνη στον Περικλή που τον θεωρούσαν υποκινητή του πολέμου:

(α) Αθηναίοι που είχαν υποστεί ζημιές από τον πόλεμο.

(β) Οπαδοί ολιγαρχικού κόμματος.

(γ) Φιλειρηνικές ομάδες (κυρίως πλούσιοι γαιοκτήμονες, γόννοι αρχαίων ευπατρίδων).

(δ) Κωμικοί ποιητές (Αριστοφάνης, Κρατίνος) που δεν είχαν πειστεί πως ο πόλεμος ήταν αναπόφευκτος.

2. Αθηναίοι που ένιωθαν για τον Περικλή θαυμασμό – εκτίμηση – εμπιστοσύνη - αναγνώριση:

(α) Η μεγάλη και συμπαγής δημοκρατική παράταξη που αναγνώριζε την αξία του, τις πολύτιμες υπηρεσίες του προς την πατρίδα και τη δημοκρατία και πίστευαν αταλάντευτα στο μεγαλεπήβολο πολιτικό του πρόγραμμα.

ΜΟΡΦΗ - ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ

Η αντίθεση (=Γοργείο σχήμα) αποτελεί αριστοτεχνικό μέσο για την παραστατική και ζωνρή έκφραση συναισθημάτων και στοχασμών.

1. “οἱ μὲν πολλοὶ ἐπαινοῦσι ≠ ἐμοὶ δὲ ἄρκοῦν ἂν ἐδόκει ≠ ἐπειδὴ δὲ τοῖς πάλοι...”:

Πάνω στη διπλή αυτή αντίθεση στηρίζεται ο συλλογισμός του κεφαλαίου: αντίθετα από τη γνώμη των περισσότερων που μίλησαν σε περασμένα χρόνια, ο Περικλής δυσκολεύεται να πιστέψει, πως για να τιμηθεί το έργο των νεκρών χρειάζεται και ο επιτάφιος λόγος. Όμως μια και οι παλιοί έκριναν, πως έτσι πρέπει να γίνεται, θα δοκιμάσει κι αυτός τώρα.

Οι αμφιβολίες του ρήτορα για τη σημασία του λόγου δεν έχουν τόση δύναμη ώστε να ματαιώσουν ό,τι οι παλιότερες γενιές έφτασαν να παραδεχτούν για σωστό. Άλλωστε μια τέτοια τοποθέτηση του ρήτορα, που εναντιώνεται στα καθιερωμένα και στους πολλούς, υπάρχει φόβος να εκληφθεί ως δείγμα ενός νοσηρού εγωισμού. Γι' αυτό και η επιφύλαξη διατυπώνεται με μετριοπάθεια – μετριοφροσύνη, εκεί που η γνώμη των άλλων παίρνει κατηγορηματική μορφή: “έμοι δὲ ἄρκοῦν ἂν ἐδόκει ≠ ἐπαινοῦσι, οὕτως ἐδοκιμάσθη ταῦτα καλῶς ἔχειν” (= διαφορά στην έγκλιση, διαφορά και ανάμεσα στην απλή δόξα του ρήτορα και στη δοκιμασμένη πίστη των παλιών. Πρόσεξε ακόμα τον ενεστώτα *ἐπαινοῦσι*: σαν να κρατά αυτό που ειπώθηκε σε περασμένους καιρούς από τους άλλους ρήτορες και τώρα και πάντα την αξία του).

2. “*ἀνδρῶν ἀγαθῶν ἔργῳ γενομένων ἔργῳ καὶ δηλοῦσθαι τὰς τιμὰς*”:

Εισάγεται εδώ μια νέα αντίθεση, όχι προσώπων ως προς την τοποθέτησή τους πάνω σ' ένα σημαντικό θέμα, αλλά κοινωνικών και ιστορικών πραγματικοτήτων, “λόγου” και “έργου”, που αποτελούν βασικό ζεύγος αντιτιθεμένων εννοιών στη θεώρηση του ιστορικού γίγνεσθαι από τον Θουκυδίδη, όπως και άλλες βασικές έννοιες θεωρούμενες κατά ζεύγη.

Από το ομηρικό ιδεώδες, κατά το οποίο ιδανικός ήρωας θεωρείται αυτός, που συνδυάζει την ευδοκίμηση στους λόγους και στα έργα, που είναι ικανός “*μύθων τε ῥητῆρ ἔργων τε πρηκτῆρ*”, φθάνουμε στο Θουκυδίδειο ιδεώδες, κατά το οποίο ο λόγος δεν παύει να παίζει βασικό ρόλο στη διαπλοκή των ιστορικών γεγονότων, αλλά βρίσκεται σε αντίθεση προς το έργο, που είναι η συγκεκριμενοποίηση των ιστορικών παραγόντων με την αιτιώδη σχέση τους και την επίδρασή τους στους θεωρητικούς και πραγματικούς προσανατολισμούς των ανθρώπων ως φορέων της ιστορικής πράξης.

Στη σκέψη του ρήτορα το “*ἔργον*” των ανδρών, που υπήρξαν γενναίοι, “*ἀγαθοί*”, και πέρασαν επομένως γι' αυτό τους το έργο στον κατάλογο των ηρώων, κατέχει βαρύνουσα σημασία. Αυτό ενισχύεται με το σχήμα επαναφοράς: “*ἔργῳ...ἔργῳ*”, με τη θέση της λέξης “*ἔργῳ*” στην αρχή των φράσεων και με τον επιδοτικό “*καί*” που ακολουθεί μετά τη δεύτερη δοτική.

3. “*μὴ κινδυνεύεσθαι πολλῶν ἀρετὰς πιστευθῆναι – ἐν ἐνὶ ἀνδρὶ εὖ τε καὶ χεῖρον εἰπόντι*”:

Στην όλη φράση διαπλέκονται πάλι αντιθετικά ανά ζεύγη οι έννοιες του έργου: (“*ἀρετὰς*”) ≠ και του λόγου (“*εἰπόντι*”), - των “*πολλῶν*” ≠ και του ενός: (“*ἐν ἐνὶ*”). Η τελευταία αντίθεση εξαιρείται και με τη χρησιμοποίηση του πληθυντικού “*ἀρετὰς*” (6). Η αρετή παρουσιάζεται έτσι σαν κτήμα του καθενός νεκρού χωριστά, όχι σαν μια κοινή ιδιότητά τους: πολλές είναι οι παλικάριές που θα κρεμαστούν από τον έναν, καλά κακά μιλήσει. Όπως όμως στο δικό μας παλικάριές έτσι και στο αρχαίο “*ἀρεταί*” η λέξη τείνει να δηλώσει τα συγκεκριμένα έργα που έγιναν, όχι πια την ιδιότητα που τα γέννησε.

Στον επιτάφιο λόγο ο Περικλής αντιτάσσει τα έργα της ταφής (την πρόθεση, εκφορά, την τιμητική απόθεση στον Κεραμικό). Εδώ η παλικάριά των νεκρών δεν μπαίνει σε κίνδυνο τα ορατά έργα της ταφής τιμούν τους

νεκρούς μ' έναν τρόπο διαφορετικό από το λόγο. Δεν είναι ενός μόνου ανθρώπου η έκφραση, ούτε αλλάζουν από χρονιά σε χρονιά. Κι αν δεν έχουν τη δύναμη ν' αναλύσουν λεπτομερειακά το έργο που τιμούν, όπως ο λόγος, αν τους λείπει η δική του εκφραστικότητα, ακόμα ο προσωπικός τόνος και η θέρμη, που δίνει σ' εκείνον η ζωντανή ψυχή του ρήτορα μπροστά στις ξεχωριστές κάθε φορά συνθήκες του πολέμου και του θανάτου, όμως ακριβώς με αυτή την άκαμπτη, αναλλοίωτή τους έκφραση τα έργα της ταφής έχουν τη δύναμη να κρατήσουν σταθερά υψωμένη τη δόξα των νεκρών, εκεί που ο λόγος στο στόμα του αδέξιου ρήτορα μπορεί και να την ζημιώσει.

4. “ἀλήθεια = βεβαίωσις τῆς δοκήσεως τῆς ἀλήθειας, ρήτορας ≠ ακροατές”:

Γι' αυτήν τη διπλή αντίθεση μιλεί ο Περικλής πλατιά ως το τέλος του κεφαλαίου κι όταν παρ' όλο το δισταγμό του αποφασίζει να κρατηθεί στη συνήθεια και να μιλήσει, εκείνο που τονίζει πως θέλει είναι να πετύχει του καθενός που τον ακούει τη βούληση και τη “δόξα”, όχι να μην αδικήσει των νεκρών την αρετή.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ ΚΕΦ. 36-41

Κεφάλαιο 36

Εισαγωγική «πρόθεσις».

Ο Περικλής σημειώνει τι θα αναπτύξει εκτενώς.

Έπαινος των προγόνων – πατέρων (36, παρ.1-2),

έπαινος συγχρόνων (36, παρ.3).

Δήλωση για το κύριο θέμα.

- (α) Έπαινος των προγόνων: “ἄρξομαι...πρῶτον”.
- (β) Αιτιολογία πρώτη: “δίκαιον γὰρ...δίδοσθαι”.
- (γ) Αιτιολογία δεύτερη: “τὴν γὰρ...παρέδοσαν”.
- (δ) Έπαινος των πατέρων: “καὶ ἐκείνοι...ἡμῶν”.
- (ε) Αιτιολογία: “κτησάμενοι γὰρ...προσκατέλιπον”.
- (στ) Έπαινος της σύγχρονης γενιάς: “τὰ δε πλείω...αὐταρκεστάτην”.
- (ζ) Γενίκευση – Απόκλιση: “ὧν ἐγώ...ἑάσω”.
- (η) Αιτιολογία: “μακρηγορεῖν...οὐ βουλόμενος”.
- (θ) Προδήλωση του θέματος: “ἀπὸ δε οἴας...ἐπακοῦσαι αὐτῶν”. (Πρόθεση)

ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΕΣ - ΑΠΟΚΛΙΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΥΠΙΚΗ ΔΟΜΗ ΕΠΙΤΑΦΙΩΝ

1. Παραλείπεται η λεπτομερειακή αναφορά στα πολεμικά έργα – περνά πολύ γοργά το εγκώμιο των προγόνων και των πατέρων, συρρικνώνοντας ολόκληρη τη σεβάσμια μυθική παράδοση σε δυο – τρεις λέξεις που αναφέρονται κυρίως στην αυτοχθονία (βλέπε και εισαγωγή βιβλίου).

2. Ο Περικλής ξεχωρίζει και εξυψώνει το έργο της δικής του γενιάς.

3. Τεκμηρίωση της 2^{ης} καινοτομίας μέσα από το περιεχόμενο και μορφή του κεφαλαίου 36.

(α) Το χώρισμα της αθηναϊκής ιστορίας είναι ολωσδιόλου άνισο και άδικο· εκεί που η μεσαία υποδιαίρεση, οι πατέρες, κλείνει μια περίοδο 35 κάπου χρόνων, και η τελευταία, οι σύγχρονοι του Περικλή, 15 μόνο, στην πρώτη, τους προγόνους, βρίσκεται στοιβαγμένη η ιστορία πολλών αιώνων, από τον Ερεχθέα και το Θησέα ως το Μιλτιάδη και το Θεμιστοκλή. Ότι οι άλλοι Επιτάφιοι δεν κουράζονται να ιστορούν πλατιά, τα μυθικά πρώτα πρώτα κατορθώματα Αθηναίων, που είχαν διώξει τον Εύμολπο και τις Αμαζόνες, είχαν νικήσει τους Καδμείους και θάψει τους Αργείους βασιλιάδες, που σκοτώθηκαν γύρω από τη Θήβα, είχαν ακόμα προστατέψει τα παιδιά του Ηρακλή· έπειτα τις νίκες τους στα μηδικά· τέλος την καταγωγή τους, που η αττική γη τους είδε να βγαίνουν από τα σπλάχνα της, όχι να έρχονται από ξένες χώρες και γι' αυτό τους θρέφει σαν μάνα, όχι σαν μητριιά – όλα αυτά ο Περικλής τα υποδηλώνει μόνο, συγκεντρωμένα μέσα σε μια μοναδική φράση: (3) *“τὴν χώραν οἱ αὐτοὶ αἰεὶ οἰκοῦντες...ἐλευθέραν δι’ ἀρετὴν παρέδουσιν.”*

(β) Δεν είναι μόνο η σύμπτυξη αυτή, που μειώνει την αξία του έργου των προγόνων μπροστά στον νεώτερον. Η μια γενιά των πατέρων παρουσιάζεται ρητά ν' αξίζει μεγαλύτερο τον έπαινο από ό,τι οι τόσες και τόσες των παλιών: *“καὶ ἐκεῖνοι τε ἄξιοι ἐπαίνου καὶ ἔτι μᾶλλον οἱ πατέρες ἡμῶν”*. Όστε το έργο των πατέρων είναι πιο σημαντικό· ότι όμως κι από αυτό πιο πάνω στέκει της σύγχρονης γενιάς το κατόρθωμα, αυτό δεν μπορούσε βέβαια ο Θουκυδίδης να βάλει τον ίδιο τον Περικλή να το λέει ρητά.

Μόνο η μορφή του λόγου, αν προσέξουμε κάπως, θα μας αποκαλύψει την κρυφή αυτή πίστη για την ακόμα πιο μεγάλη αξία του έργου της τρίτης ομάδας.

(γ) Στο πρώτο κοίταγμα θα έλεγε κανείς, ότι ο Π. βρίσκει πιο σημαντικά αυτά που κατορθώνουν οι πρόγονοι και οι πατέρες· των πρώτων τονίζει την *“αρετή”*, για να μπορέσουν να κρατήσουν τη χώρα ελεύθερη, των άλλων τον *“πόνο”*, για ν' αποκτήσουν την ηγεμονία. Οι σχετικοί προσδιορισμοί είναι και από τη θέση τους μέσα στην πρόταση ιδιαίτερα τονισμένοι: *“δι’ ἀρετὴν”* ανάμεσα στο κατηγορούμενο κα στο ρήμα, *“οὐκ ἀπόνως ”* στο τέλος της πρότασης. Παράλληλα τονίζεται για τους προγόνους, ότι είναι *“δίκαιον καὶ πρέπον”* να τους δίνεται αυτή η *“τιμὴ τῆς μνήμης”* ακόμα ότι είναι *“ἄξιοι ἐπαίνου”*· για τους πατέρες, ότι αξίζουν ακόμα πιο πολύ τον έπαινο. Αντίθετα, το έργο της τελευταίας ομάδας αναφέρεται δίχως εγκώμια και χαρακτηρισμούς· να είναι τάχα τούτο απόδειξη, ότι ο Π. το πιστεύει λιγότερο σημαντικό; Κάθε άλλο.

(δ) Στα δύο πρώτα μέλη το έργο των προγόνων και των πατέρων παρουσιάζεται ομοιόμορφα σα δικαιολογία μιας γενικής κρίσης, υποταγμένο λοιπόν σε ένα άλλο νόημα, κι ας εισάγεται η πρόταση με τον παρατακτικό “γάρ” σαν κύρια. Πόσο πιο πολύ όμως εξαιρείται στο τρίτο μέρος το κατόρθωμα της σύγχρονης γενιάς, έτσι που δίνεται σε μια πρόταση και εσωτερικά εντελώς ανεξάρτητη; “*δίκαιον καὶ πρέπον...τὴν γὰρ χώραν...ἄξιοι ἐπαίνου ἔτι μᾶλλον...κτησάμενοι γὰρ...τὰ δε πλείω αὐτῆς αὐτοὶ ἡμεῖς...ἐπηρξήσαμεν.*”

(ε) Εκείνο που ευκολώνει το ρήτορα είναι, ότι βρίσκει την πρόοδο της Αθήνας να προχωρεί κανονικά μαζί με το χρόνο. Έτσι, ενώ παρουσιάζεται να κρατεί το τυπικό από έναν επιτάφιο λόγο και ν’ αναφέρει τιμητικά πρώτους τους προγόνους, (για να πάρει έπειτα εντελώς αβίαστα τη φυσική χρονολογική σειρά: πρόγονοι – πατέρες – τωρινοί), ουσιαστικά κατορθώνει να υψώσει σαν τρίτη και καλύτερη τη δική του γενιά, που το έργο της πιστεύει πως αξίζει πάνω απ’ όλα.

(στ) Η σημασία που κλείνει το έργο της κάθε εποχής παρουσιάζεται να μεγαλώνει σταθερά και με το δυνάμωμα της λέξης στα κύρια στοιχεία της φράσης, στο υποκείμενο: *οἱ πρόγονοι – οἱ πατέρες ἡμῶν – αὐτοὶ ἡμεῖς οἷδε οἱ νῦν ἔτι ὄντες μάλιστα ἐν τῇ καθεστηκυῖᾳ ἡλικίᾳ*· και ακόμα πιο καθαρά στο ρήμα: *οἰκοῦντες παρέδωσαν – κτησάμενοι προσκατέλιπον – ἐπηρξήσαμεν καὶ παρεσκευάσαμεν*. Στην αύξηση αυτή βοηθούν και τα σύνθετα ρήματα, βαλμένα κι εκεί όπου θα έφταναν τα απλά.

(ζ) Οι προτάσεις τελειώνουν με το πολυσύλλαβο ρήμα, που όλο και δυναμώνει· μόνο η τελευταία στο δεύτερό της μέρος φύλαξε να τελειώσει με το κατηγορούμενο, αυτό που κλείνει τα κύριο νόημα – στην αυτάρκεια της πόλης αποκορυφώνεται η σταθερή της πρόοδος.

(η) Τα δύο πρώτα μέλη έχουν την ίδια κατασκευή: *οἱ οἰκοῦντες παρέδωσαν – κτησάμενοι προσκατέλιπον* (μτχ, - ρ.), ενώ το τρίτο παρουσιάζει τα ρήματα σε παράταξη: *ἐπηρξήσαμεν καὶ παρεσκευάσαμεν*. Με τη νέα αυτή παράλλαξη το τελευταίο μέλος κερδίζει καινούργια δύναμη.

ΕΞΗΓΗΣΗ ΤΩΝ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΩΝ

1^η άποψη – Ι. Θ. Κακριδής:

(α) Δεν είναι δύσκολο να καταλάβουμε ότι την αξιολογική διαβάθμιση δεν την πήρε ο Θουκυδίδης από τον πραγματικό λόγο του 431 π.Χ. Μπροστά μας έχουμε πάλι την προσωπική πίστη του ιστορικού για τη γενιά του Περικλή, όταν πια το έργο της είχε αφανιστεί. Ό,τι στο στόμα του ρήτορα παρουσιάζεται αναγκαστικά σαν σύγχρονο, κάτι που υπάρχει, ο ιστορικός του 400 το ζει σαν κάτι όχι μόνο παροδικά περασμένο, παρά χαμένο για πάντα. Το έργο αυτό μιας γενιάς μεγάλης να το υψώσει με το λόγο του μπροστά στα μάτια των ολιγόψυχων νικημένων, αυτός είναι ο κύριος στόχος του Θουκυδίδη στον Επιτάφιο.

(β) Ακόμα ξέρουμε από το προοίμιο του πρώτου βιβλίου τη γνώμη του, ότι ούτε το πιο σημαντικό κατόρθωμα της μυθικής Ελλάδας γενικά, η τρωική εκστρατεία, ούτε οι περσικοί πόλεμοι στάθηκαν και τόσο μεγάλα έργα: “*τὰ γὰρ*

πρὸ αὐτῶν (των περιστατικῶν του πελοποννησιακοῦ πολέμου) – τὰ μηδικὰ – καὶ τὰ ἔτι παλαιότερα – τὰ τρωικά – οὐ μεγάλα νομίζω γενέσθαι οὔτε κατὰ τοὺς πολέμους οὔτε ἐς τὰ ἄλλα.”

(γ) Ο Θουκυδίδης δεν ζει την αξία του έργου της εποχής του τοποθετώντας το κάτω από τα μεγάλα ηρωικά πρότυπα, όπως το ζούσαν οι ποιητές, οι ρήτορες, οι τεχνίτες της σμίκλης, λίγο πολύ οι Έλληνες όλοι. Με το κριτικό του μάτι έβλεπε, ότι τη δόξα τους τα μυθικά κατορθώματα των Ελλήνων – που και γι’ αυτόν ωστόσο ήταν ιστορικά – τη χρωστούσαν στους επικούς, έτσι που τα είχαν παραστολίζει.

(δ) Τα μηδικά πάλι ήταν βέβαια το πιο μεγάλο έργο από τα περασμένα, και τούτο όμως “ταχεῖαν τὴν κρίσιν ἔσχεν” (1, 23, 1). Απέναντι στο μύθο της ηρωικής εποχής, έτσι που είχε διαμορφωθεί από το έπος, ακόμα των περσικών πολέμων, όπως το παρουσίαζε ο Ηρόδοτος και οι αθηναϊκοί πανηγυρικοί, ο Θουκυδίδης υψώνει τώρα έναν μύθο καινούργιο για μια περίοδο, που την πιστεύει σαν την πιο σημαντική μέσα στην ιστορία της Αθήνας, αυτήν που είχε ζήσει νέος άλλοτε και δεν την απαρνιέται ούτε τώρα που γέρασε.

Γι’ αυτό δίδως να σπάζει εξωτερικά την παράδοση του επιτάφιου λόγου κι ούτε να φαίνεται, πως ξέχασε του παλιούς προγόνους και το έργο τους, ουσιαστικά έχει αρνηθεί και εκείνους και αυτό.

2^η άποψη:

Η προβολή της σύγχρονης γενιάς γίνεται σκόπιμα από τον Περικλή, (α) για να ενισχυθεί η αυτοπεποίθηση, (β) να τονωθεί η αποφασιστικότητα και (γ) να υψωθεί το ηθικό των ακροατών του επιχειρούμενου μεγάλου πολέμου και των επικείμενων θυσιών. Να τονωθεί ιδίως η αυτοπεποίθηση των Αθηναίων ότι είναι φορείς ενός ανώτερου πολιτισμού και ότι είναι αυτονόητο χρέος τους να προασπίσουν τον πολιτισμό αυτόν αντι “πάσης θυσίας”.

Πρόθεση του ρήτορα λοιπόν είναι να συγκεντρώσει την προσοχή των ακροατών του στο έργο της δικής του γενιάς. Αυτό θέλει να εγκωμιάσει. Εξάλλου το έργο των προγενέστερων το έχουν υμνήσει τόσο άλλοι και τόσο άξιοι. Εκείνο πέρασε στον έπαινο της ιστορίας. Όμως και το έργο της δικής του γενιάς, που δημιουργός του κυρίως είναι ο ίδιος ο Περικλής, δεν υστερεί σε λαμπρότητα και σπουδαιότητα.

Σ’ αυτήν τη σύνταξη, που ενώνει τις ψυχές όλων, ακούγεται γεμάτος εθνική υπερηφάνεια και μεστός αυτογνωσίας ο περικόλειος έπαινος. Δεν είναι κούφια έπαρση, δεν είναι αυθαίρετη θεώρηση ενός έργου, που από μόνο του λάμπει στα καλλιμάρμαρα κτίσματα της Ακρόπολης, στο δραματικό, στον ιστορικό και ρητορικό λόγο, στον φιλοσοφικό στοχασμό, στην ανάπτυξη της πόλης στη θάλασσα και στη στεριά. Είναι ανάγκη της ψυχής, όπως τη νιώθει ο Περικλής εκείνη την ώρα, που η πόλη τιμά τους πρώτους νεκρούς του πολέμου.

(Άλλες απόψεις για το ίδιο θέμα βλέπε Γ. Μαρκαντωνάτος, Περικλέους Επιτάφιος, σελ.71).

Ο ρήτορας στο κεφάλαιο 36 προχωρεί στο α' μέρος του Επιταφίου λόγου του. Από εδώ αρχίζει ο έπαινος του γένους των Αθηναίων, που ξεκινά από τη μυθική εποχή και φτάνει ως την εποχή του Περικλή (5^{ος} αιώνας π.Χ.). Το εγκώμιο των προγόνων είναι σύντομο, αλλά περιεκτικό, ενώ το κύριο βάρος δίνεται στους νεότερους, δηλαδή στους σύγχρονους πολίτες. Αυτή η συντομία με την οποία ο ρήτορας πλέκει τον έπαινο της αττικής γης και των προγόνων της σίγουρα μας ξενίζει, αφού δεν υπακούει στην τυπική δομή ενός Επιταφίου λόγου, ο οποίος έδινε μεγάλη έκταση στα επιτεύγματα του αθηναϊκού παρελθόντος και μάλιστα παρουσίαζε τα έργα των συγχρόνων, ως αντάξια συνέχεια των κατορθωμάτων των παλαιότερων γενιών. Σκοπός όμως του ρήτορα στο συγκεκριμένο Επιτάφιο λόγο είναι όχι να κάνει ανούσιες και κουραστικές ιστορικές αναδρομές, αλλά να αναλύσει διεξοδικά το μεγαλείο της δημοκρατικής Αθήνας του Περικλή. Έτσι, όπως διαπιστώνουμε, **δε γίνεται αναφορά σε πολεμικά κατορθώματα**, αλλά ο ρήτορας προβαίνει σε γενικές τοποθετήσεις σχετικά με τα επιτεύγματα των προγόνων και των νεοτέρων. Οι λόγοι για τους οποίους γίνεται αυτό είναι: **α.** Ο Επιτάφιος είναι στην ουσία ένας έπαινος του αθηναϊκού τρόπου ζωής και του αθηναϊκού πολιτισμού. Είναι εγκώμιο του αθηναϊκού πολιτεύματος. Συνεπώς δεν ενδιαφέρουν τα πολεμικά κατορθώματα. **β.** Ο ίδιος ο Περικλής, που υποτίθεται ότι εκφωνεί το λόγο, δεν είχε να επιδείξει κανένα σημαντικό πολεμικό κατορθώμα, παρά μόνο το 440 π.Χ. την υποταγή της Σάμου, σε αντίθεση με τον πολιτικό του αντίπαλο Κίμωνα, που ήταν γνωστός για τα πολεμικά του επιτεύγματα. Έτσι δε σενέφερε στον Περικλή να αναφέρει πολεμικά κατορθώματα, γιατί μ' αυτόν τον τρόπο θα προβαλόταν ο Κίμωνας και θα έχανε αξία ο ίδιος. **γ.** Γιατί σκοπός του συγγραφέα είναι να υψώσει πάνω από κάθε εποχή, την εποχή του Περικλή, κατά την οποία η Αθήνα ήταν το κέντρο όλης της Ελλάδας («Ελλάς Ελλάδος» ή «κοινή παιδευσις Ελλάδος», όπως την ονόμαζαν). Σκοπός να παρουσιαστεί ο Περικλής ως ο αρχιτέκτονας του αθηναϊκού μεγαλείου. **δ.** Ενδιαφέρεται να δώσει πολιτικό χρώμα στο λόγο του και όχι να προβάλλει το στρατιωτικό χαρακτήρα της Αθήνας.

Ο Περικλής στο κεφάλαιο 36 κάνει ένα διαχωρισμό του γένους των Αθηναίων σε τρεις (3) βασικές κατηγορίες:

α. «προγόνων»: οι μακρινοί πρόγονοι. Σ' αυτήν την κατηγορία ανήκουν όλες οι αθηναϊκές γενιές από το μακρινό παρελθόν (μυθική εποχή – Θυσέας) μέχρι το 479 π.Χ. (τέλος των Περσικών πολέμων).

β. «οἱ πατέρες ἡμῶν»: οι πατέρες μας. Σ' αυτήν την κατηγορία ανήκουν οι κοντινοί πρόγονοι από το 478 π.Χ. (α' αθηναϊκή συμμαχία) μέχρι το 445 π.Χ. (τριακονταετείς σπονδές Αθήνας - Σπάρτης).

γ. «αὐτοὶ ἡμεῖς»: οι ίδιοι εμείς. Η σύγχρονη γενιά του Περικλή από το 444 π.Χ. μέχρι το 431 π.Χ. (έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου).

Ο ρήτορας αναφέρεται χωριστά στην κάθε κατηγορία Αθηναίων με συντομία και μεστότητα:

α. Οι Αθηναίοι ήταν πάντοτε περήφανοι για την αυτοχθονία τους. Πρόβαλλαν συχνά το επιχείρημα αυτό, ώστε να υπερισχύουν σε συγκρίσεις με άλλους λαούς. Σύμφωνα με το μύθο φύτεψαν από την Αττική γη και δεν ήταν «ἐπήλυδες» (δηλ. δεν ήρθαν στην Αθήνα από άλλη χώρα). Οι μακρινοί λοιπόν πρόγονοι κατοικώντας τη χώρα από παλιά («τὴν γὰρ χώραν οἱ αὐτοὶ αἰεὶ οἰκοῦντες») κατάφεραν να διατηρήσουν την αυτοχθονία τους. Οι πρόγονοι αυτοί (κυρίως μετά το 1200 - 1100 π.Χ. - κάθοδος διαφόρων φύλων - κάθοδος Δωριέων) δεν αναμείχθηκαν με άλλους λαούς, παρέμειναν αμιγείς, γνήσιοι Αθηναίοι. Άρα ο Περικλής θεωρεί ότι πρέπει να επαινέσουμε τους προγόνους γι' αυτό. Οι πρόγονοι επίσης, αυτής της 1^{ης} κατηγορίας, κατάφεραν να διατηρήσουν την Αθήνα ελεύθερη, αντιμετωπίζοντας με επιτυχία και τελικά κατατροπώνοντας τους Πέρσες (490 - 479 π.Χ.: Περσικοί πόλεμοι - αρχή με τη μάχη του Μαραθώνα - τέλος με τη μάχη στις Πλαταιές και τη ναυμαχία στη Μυκάλη). Πέτυχαν να βγάλουν αλώβητη την Αθήνα από τους Περσικούς πολέμους και πιο ενισχυμένη σε κύρος και αξία. Η ήττα των Περσών όμως ήταν γενικά σημαντική για όλους τους Έλληνες. Ο ελληνικός πολιτισμός διασώζεται και ακολουθεί η ανάπτυξη. Η Ελλάδα ήταν το όριο μεταξύ του πολιτισμένου δυτικού και του βάρβαρου ανατολικού κόσμου. Άρα οι Αθηναίοι συνέβαλαν στο να διασωθεί ο Ελληνισμός, αλλά αποτέλεσαν και «τροχοπέδη» στην επέκταση των βαρβάρων δυτικά, ανάσχεση στην εξέλιξή τους.

β. Οι πατέρες (478 - 445 π.Χ.) ήταν αυτοί οι Αθηναίοι που δημιούργησαν το 478 π.Χ. την α' αθηναϊκή συμμαχία. Διατήρησαν όλα όσα κληρονόμησαν από τους μακρινούς προγόνους. Στα χρόνια τους έχουμε το λεγόμενο «**χρυσό αιώνα**». Η Αθήνα βρίσκεται σε μεγάλη πολιτισμική ακμή. Είναι η κορυφαία πολιτική, στρατιωτική, οικονομική, πολιτιστική, πνευματική και εμπορική δύναμη. Έχουμε εισροή χρημάτων στα ταμεία και ναυτική υπεροχή της Αθήνας (αυτή έχει τις ρίζες της στο 480 π.Χ. - ναυμαχία της Σαλαμίνας - Θεμιστοκλής «ξύλινα τείχη»). Την εποχή αυτή από την Αθήνα παρελαύνουν οι διασημότεροι στοχαστές κι επιστήμονες. Το εμπόριο γνωρίζει ιδιαίτερη άνθηση. Το πιο σημαντικό όμως είναι ότι αυτήν την περίοδο τελειοποιείται το

δημοκρατικό πολίτευμα στην Αθήνα (άμεση δημοκρατία). Πρόκειται για το αρμονικότερο κι ιδανικότερο πολίτευμα, που προωθούσε την αρμονική σχέση πολίτη – εξουσίας. Το αθηναϊκό νόμισμα κερδίζει σε αξία.

γ. Η σύγχρονη γενιά 444 – 431 π.Χ. διατήρησε και «έπηύξησε» όσα κληρονόμησε. Η αθηναϊκή συμμαχία έγινε πια ηγεμονία. Η Αθήνα γίνεται δυνάστης τελικά, κάνει κατάχρηση εξουσίας και δημιουργεί εχθρούς και αποστασίες από τη συμμαχία. Όσοπου αρχίζει ο καταστροφικός Πελοποννησιακός πόλεμος (431 – 404 π.Χ.). Η Αθήνα είναι αυτάρκης (δηλ. μπορεί να καλύψει τις υλικές της ανάγκες χωρίς εισαγωγές). Γι' αυτό οι Αθηναίοι θα πεινάσουν, όταν οι Σπαρτιάτες θα κυριεύσουν τη Δεκέλεια, τοποθεσία κοντά στην Αθήνα. Από 'κει οι Αθηναίοι προμηθεύονταν τα σιτηρά – (Δεκελεικός πόλεμος 411 – 404 π.Χ.).

Πραγματολογικά στοιχεία

- **«καθεστηκυία ηλικία»:** εννοεί την ώριμη ηλικία του Περικλή, ο οποίος ήταν τότε γύρω στα εξήντα (60) του χρόνια.
- **«τὰ δὲ πλείω αὐτῆς»:** αναφέρεται στον πολιτικό – οικονομικό τομέα και στην εσωτερική ανασυγκρότηση της Αθήνας.
- **«ὅσῃν ἔχομεν ἀρχήν»:** αναφέρεται στην αθηναϊκή ηγεμονία, μέχρι και τις τριακονταετίες σπονδές.

Γλωσσικά – εκφραστικά στοιχεία

- **Πρόγονοι:** οἰκοῦντες (3 συλλαβές), παρέδωσαν (4).
- **Πατέρες:** κτησάμενοι (4), προσκατέλιπον (5).
- **Σύγχρονη γενιά:** ἐπηυξήσαμεν (5), παρεσκευάσαμεν (6)

Παρατηρείται μια αύξουσα κλίμακα στις συλλαβές των ρηματικών τύπων του ρήτορα. Ο αριθμός των συλλαβών αυξάνει όσο περνούν τα χρόνια. Άρα, η σύγχρονη γενιά είναι σε μεγαλείο πιο πάνω από τους μακρινούς προγόνους και τους πατέρες (αύξουσα κλίμακα: 3-4-5-6 συλλαβές).

Ανάλυση: «ὧν ἐγώ...ἐπακοῦσαι αὐτῶν»

- **«ὧν ἐγώ...ἐάσω»:** στο συγκεκριμένο σημείο ο ρήτορας διευκρινίζει ότι δε θα παρουσιάσει πολεμικά κατορθώματα. Δεν επικαλείται όμως τις πραγματικές αιτίες που τον ωθούν σ' αυτό, αλλά ότι δήθεν δε θέλει να κουράσει τους ακροατές φλυαρώντας για πράγματα, που τα γνωρίζουν (οι πραγματικοί λόγοι αναφέρθηκαν στη σελίδα 8 του παρόντος).

Γίνεται λόγος παρακάτω για τρία (3) στοιχεία: **α. «ἐπιτήδευσις», β. «πολιτεία» (=πολίτευμα), γ. «τρόποι»**. Πρόκειται για τα στοιχεία που διαφοροποιούν την Αθήνα, σε σχέση με τις άλλες πόλεις – κράτη (αρχές, πολίτευμα, τρόποι ζωής). Χάρη σ' αυτά η Αθήνα έγινε σημαντική. Είναι στοιχεία υπεροχής κι ανωτερότητας της Αθήνας.

Συγκεκριμένα:

α. «ή επιτήδευσις»: οι αρχές, η ιδεολογία, η φιλοσοφία, οι θεσμοί.

β. «ή πολιτεία»: το πολίτευμα, άμεση δημοκρατία, η συμπεριφορά του πολίτη στη δημόσια ζωή, πολιτικοί θεσμοί, πολιτική οργάνωση.

γ. «οί τρόποι»: τρόπος ζωής, η καθημερινή ζωή, η συμπεριφορά του πολίτη στις ιδιωτικές του συναλλαγές.

Για τους Αθηναίους τα τρία (3) αυτά στοιχεία ήταν σημαντικά. Σύμφωνα με την αθηναϊκή αντίληψη χωρίς την επιτήδευση και το πολίτευμα δεν ήταν δυνατό να καλλιεργηθούν «ἐπαινετοί τρόποι». Ο συνδυασμός επιτήδευσης και πολιτείας οδηγεί λοιπόν στους τρόπους (επιτήδευση + πολιτεία = τρόποι). Στην Αθήνα, δηλαδή, υπήρχαν πνευματικοί άνθρωποι (πνευματική καλλιέργεια). Υπήρχε δημοκρατική οργάνωση και γενικά ακμή πολιτισμική. Άρα, η συμπεριφορά του πολίτη ήταν η πρέπουσα, λόγω κοινωνικού περιβάλλοντος.

• **«ἤλθομεν»:** ο ρήτορας αναφέρεται και στους προγόνους και στη σύγχρονη γενιά. Έτσι, ενώ θέλει να εξυψώσει τη δική του γενιά πάνω απ' όλα, παρακάτω θα μιλήσει για όλους (προγόνους – συγχρόνους) σχετικά με τα τρία (3) προαναφερθέντα στοιχεία.

Γλωσσικά – εκφραστικά στοιχεία

Το κεφάλαιο 36 αρχίζει με τις φράσεις: **«δίκαιον γὰρ αὐτοῖς καὶ πρέπον δὲ ἅμα (ἐστί)»**. Τελειώνει ως εξής: **«οὐκ ἂν ἀπρεπὴ καὶ ξύμφορον (εἶναι)»**. Δηλαδή, αρχίζει και κλίνει με τον ίδιο σχεδόν τρόπο. Μόνο που στην αρχή ο ρήτορας εκφράζει την κοινή γνώμη, είναι το φερέφωνο των πολιτών (διατυπώνει αντικειμενικά αποδεκτές κρίσεις για τους προγόνους). Στο τέλος χρησιμοποιεί λέξεις με υποκειμενικό νόημα (υποκειμενική προσωπική αντίληψη).

Κεφάλαιο 37

Σχέσεις των ατόμων μεταξύ τους και με την πολιτεία.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΖΩΗ

(α) Η εξουσία βρίσκεται στα χέρια της πλειοψηφίας, αλλά υπάρχει και ισονομία.

(β) Υπάρχει ισονομία – αλλά και η προτίμηση “ἀπ’ ἀρετῆς” στα δημόσια αξιώματα.

(γ) Υπάρχει η προτίμηση “ ἀπ’ ἀρετῆς ”, αλλά δεν εμποδίζονται οι φτωχοί από τη συμμετοχή στα κοινά.

ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΖΩΗ

(α) Υπάρχει ελευθερία στη δράση των πολιτών – αλλά και υπακοή στους άρχοντες και στους νόμους από εσωτερικό σεβασμό.

(β) Υπάρχει ελευθερία στην ιδιωτική ζωή – αλλά δεν καταπιέζει ο ένας τον άλλο ούτε με την έκφραση της δυσαρέσκειάς του.

ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

(α) Έπαινος της πολιτείας – Η δημοκρατία (ορισμός και φύση της) (37,1).

(β) Έπαινος των “τρόπων” – Ανοχή και αλληλοκατανόηση των πολιτών στις μεταξύ τους σχέσεις, αισιόδοξη θεώρηση της ζωής (37,2).

(γ) Σεβασμός των νόμων, γραπτών και άγραφων (37,3).

Το κεφάλαιο 37 αποτελεί το εγκώμιο του αθηναϊκού κράτους και της αθηναϊκής κοινωνίας, σε αντιδιαστολή με μια άλλη κοινωνία, που δεν αποκαλύπτεται φανερά, αλλά προβάλλεται έμμεσα. Αυτή η κοινωνία φυσικά είναι της Σπάρτης.

Οι Αθηναίοι, εκτός απ’ την αυτοχθονία τους, ήταν περήφανοι και για το πολίτευμά τους (άμεση δημοκρατία). Ήταν πολίτευμα ολοκληρωμένο, οργανωμένο και πρότυπο για τις άλλες πόλεις-κράτη. Αυτήν τη συγκεκριμένη πολιτειακή οργάνωση οι Αθηναίοι δεν τη δανείστηκαν. Έφτασαν σ’ αυτή από μόνοι τους. Δε μιμήθηκαν άλλους, αλλά άλλοι αντέγραψαν αυτούς. Συγκεκριμένα οι Αργείοι, οι Ηλείοι και οι Συρακόσιοι πρέπει να πήραν

κάποια στοιχεία από την αθηναϊκή πολιτειακή οργάνωση και να τα διέπλασαν ανάλογα, ώστε να ανταποκρίνονται στα δικά τους πολιτικά δεδομένα και δρώμενα. Πρώτη έμμεση αντιπαράθεση Αθήνας - Σπάρτης. **Η σπαρτιατική πολιτική οργάνωση βασιζόταν σ' αυτήν των Κρητών και κυρίως των Αιγυπτίων.** Λεγόταν μάλιστα ότι ο Λυκούργος μετέφερε αυτά τα στοιχεία, τα ενσωμάτωσε και τα διαμόρφωσε ανάλογα με τα σπαρτιατικά δεδομένα. Η οργάνωση της Αθήνας λοιπόν είναι δημοκρατική. Το ισχύον πολίτευμα ονομάζεται δημοκρατία (=κρατεί ὁ δῆμος, ὁ λαός).

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη υπάρχουν τρία (3) είδη πολιτευμάτων: **α.** η μοναρχία (η εξουσία ασκείται από ένα μόνο άτομο, που αυθαίρεται, είναι ανεύθυνο και απαραβίαστο), **β.** η ολιγαρχία (αριστοκρατία) (η εξουσία ασκείται από μια πολύ περιορισμένη ομάδα ανθρώπων - αρίστων), **γ.** η δημοκρατία (η εξουσία ασκείται από τους πολλούς - πλειοψηφία - κυρίαρχη η βούληση του λαού). Οι Σπαρτιάτες όμως ονόμαζαν τη δημοκρατία της Αθήνας οχλοκρατία. **Στη Σπάρτη την εξουσία ασκούσαν οι όμοιοι (περιορισμένη ομάδα επιφανών πολιτών με αριστοκρατική καταγωγή και οικονομική ευρωστία).**

Στο κεφάλαιο 37 προβάλλεται **η ισονομία** που επικρατεί στην Αθήνα (ίση αντιμετώπιση των πολιτών - όλοι ίσοι απέναντι στους νόμους). Η ισονομία είναι το 2^ο στάδιο μετά την **ισηγορία** (το δικαίωμα δηλαδή να μιλά κανείς ελεύθερα στα δικαστήρια). Πρώτος για ισηγορία μιλά ο Ηρόδοτος. **Τα τρία στάδια ισηγορία - ισονομία - αξιοκρατία οδηγούν στη δημοκρατία.** Πάντως, η Αθήνα δεν ήταν και τόσο ιδανικά οργανωμένη. Συνεπώς, δεν ίσχυαν ακριβώς τα λόγια του ρήτορα, που παρουσιάζει ιδεαλιστικά και εξιδανικευμένα την κοινωνική - πολιτική κατάσταση στην Αθήνα. Πολλές φορές δεν ίσχυε η ισονομία, αφού βασικό κριτήριο ήταν η οικονομική κατάσταση του καθενός από τους πολίτες. Αλλά ούτε και η ισηγορία - αξιοκρατία λειτουργούσε πάντα άψογα (θυμίζουμε του μέτοικους, τους δούλους, τη γυναίκα κ.τ.λ.).

Το «ἐλευθέρως» μπαίνει στην αρχή της περιόδου. Ο ρήτορας θέλει έτσι να επισκιάσει το νόημα όλης της περιόδου. Προσπαθεί δηλαδή να δώσει έμφαση. Η ελευθερία διέπει όλους τους τομείς της αθηναϊκής ζωής. Αντίθετα, στη σπαρτιατική κοινωνία η συμπεριφορά των πολιτών χαρακτηριζόταν από το «**πιστόν καὶ τὸ κρυπτόν**». Δηλαδή, σχετικά με το «**πιστόν**»: οι Σπαρτιάτες είχαν εμπιστοσύνη μόνο μεταξύ τους και με το «**κρυπτόν**»: ήταν καχύποπτοι με τους ξένους (νόμος ξενηλασίας). Στην Αθήνα οι σχέσεις των πολιτών, όπως τις παρουσιάζει εδώ ο Περικλής, ήταν άψογες. Δε δημιουργούνταν

αντιπαραθέσεις και παρεξηγήσεις σε βίαιο τόνο. Οι Αθηναίοι είχαν μεταξύ τους εμπιστοσύνη. Επικρατούσε συνοχή στην πόλη, αληθινή φιλία των πολιτών, λόγω ελευθερίας. Στη Σπάρτη το κράτος παρενέβαινε συνέχεια στη ζωή του πολίτη. Επικρατούσε κλίμα αστυνόμευσης, δυσπιστίας, επιφυλακτικότητας (αρνητικές σχέσεις πολιτών).

Το «**άνεπαχθῶς**» μπαίνει κατά τον ίδιο τρόπο με το το «**ἐλευθέρως**» στην αρχή της περιόδου. Ο λόγος είναι ο ίδιος (πρβλ. παραπάνω).

Οι Αθηναίοι είχαν εσωτερικό σεβασμό. Άρα, δε χρειάζονταν τους νόμους, για να τους περιορίζουν, αφού από μόνοι τους έκαναν το καλό. Στη Σπάρτη, οι νόμοι ήταν απαραίτητοι. Οι Σπαρτιάτες δεν παρανομοῦν μεν, αλλά το κάνουν από φόβο για τους νόμους, όχι από προσωπική επιλογή και σεβασμό. Ας μην ξεχνούμε ότι οι νόμοι στη Σπάρτη ήταν πολύ αυστηροί.

Στο τέλος προβάλλονται οι ηθικοί κανόνες. Η παραβίασή τους συνεπάγεται κοινωνική κατακραυγή και ντροπή για τον παραβάτη. Οι Αθηναίοι υπακούουν πρώτα στους κανόνες ζωής (άγραφους νόμους), δηλαδή στους κανόνες συνείδησης*¹ και κατόπιν φυσικά και στο γραπτό δίκαιο.

Κεφάλαιο 38

Η ευχαρίστηση από τα πνευματικά και υλικά αγαθά.

Το κεφάλαιο 38 αποτελεί ένα σύντομο και ευχάριστο διάλειμμα για τον ακροατή ή τον αναγνώστη. Πριν ο ρήτορας λοιπόν περάσει στις πολεμικές επιχειρήσεις και στη συγκριτική παρουσίαση Αθήνας – Σπάρτης και αφού έχει παρουσιάσει το δημοκρατικό πολίτευμα και τον τρόπο ζωής των Αθηναίων, τοποθετεί ανάμεσα το κεφάλαιο 38, ως ένα ευχάριστο άκουσμα, ένα μικρό «ήδυσμα» για το λόγο του. Άρα η ύπαρξη του κεφαλαίου 38 δεν είναι τυχαία. Θα λέγαμε ότι παίζει το ρόλο της γέφυρας, ώστε ο ρήτορας να προχωρήσει από το πολίτευμα σε άλλες αρετές των Αθηναίων. Στη μεταβατική αυτή παράγραφο λοιπόν περιγράφεται η ευχαρίστηση από τα πνευματικά κι υλικά αγαθά, που απολαμβάνουν οι πολίτες.

- **«ἀγῶσι...νομίζοντες»:**

Χαρακτηριστικό του αθηναϊκού τρόπου ζωής ήταν η τέλεση εορτών και θυσιών. Οι πολιτιστικές λοιπόν εκδηλώσεις αποτελούσαν απαραίτητο συστατικό της οργάνωσης της αθηναϊκής πολιτείας. Συνεπώς, στην Αθήνα υπήρχε μεγάλη πνευματική καλλιέργεια και πολιτιστική ανάπτυξη, πράγμα που και ευχαριστούσε και ωφελούσε τους κατοίκους της. Η αναφορά του ρήτορα σε αγώνες και θυσίες δεν πρέπει πάντως να έχει θρησκευτικό χαρακτήρα. Και αυτό γιατί, αφού κατά πάσα πιθανότητα συγγραφέας του λόγου είναι ο Θουκυδίδης, ο ίδιος αμφοβητεί το θείο, ως μαθητής των Σοφιστών. Θεωρήθηκε μάλιστα ο άθεος της εποχής του και ο κατεξοχήν εκπρόσωπος του ορθολογισμού. Τελικά, οι πολιτιστικές εκδηλώσεις, οι οποίες είναι μάλιστα σε διάρκεια ετήσιες, μαρτυρούν για την Αθήνα μεγάλη οικονομική ευρωστία, δύναμη και αίγλη.

- **«ιδίαις δὲ κατασκευαῖς εὐπρεπέσιν»:**

Τα σπίτια των Αθηναίων στον 5^ο αιώνα δεν ήταν πολυτελή ούτε εξαιρετικά στολισμένα. Αντίθετα, περιείχαν μόνο τα απαραίτητα και γενικά ήταν απλά, πλθίνα οικοδομήματα. Πάντως, η κατασκευή των οικιών ήταν τέτοια, ώστε να διευκολύνεται πολύ ο Αθηναίος στις καθημερινές του δραστηριότητες. Μονοκατοικίες στην Αθήνα υπήρχαν, αλλά ήταν εξαιρετικά περιορισμένες. Τα οικοδομήματα έφταναν ως και τους τρεις ορόφους (κάτι ανάλογο με τις σημερινές πολυκατοικίες – διαμερίσματα).

Όπως παρατηρούμε, ο Περικλής στο σημείο αυτό του λόγου του κάνει αναφορά μόνο στα ιδιωτικά οικοδομήματα, ενώ αποσιωπά κάθε αναφορά στα δημόσια. Αυτό εξηγείται ως εξής:

α. Πιθανόν να υπήρχε αναφορά στα δημόσια οικοδομήματα. Το κείμενο όμως βρέθηκε σε αρκετά σημεία αλλοιωμένο. Ίσως λοιπόν αλλοίωση να υπάρχει και στο εν λόγω σημείο, οπότε το χωρίο για τα δημόσια οικοδομήματα να έχει χαθεί.

β. Ίσως μάλιστα ο Περικλής σκόπιμα να αφήνει ασχολίαστο το ζήτημα των δημοσίων κτισμάτων. Και αυτό γιατί πολλοί σύμμαχοι της Αθήνας και πολιτικοί του αντίπαλοι τον κατηγορούσαν ότι είχε διασπαθίσει τα χρήματα του συμμαχικού ταμείου, για να κτίσει δημόσια οικοδομήματα στην πόλη. Συνεπώς, δε συνέφερε στον ίδιο να αναφερθεί σ' αυτά, αφού το λόγο του παρακολουθούσαν τόσο οι αντίπαλοί του, όσο και απεσταλμένοι από ξένες πόλεις.

- **«ἐπεσέρχεται...ἐκ πάσης γῆς τὰ πάντα»:**

Ο ρήτορας δηλώνει ότι στην Αθήνα εισάγεται από όλο τον κόσμο κάθε είδους αγαθό. Ο ισχυρισμός αυτός εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι έρχεται σε αντίθεση με την αυτάρκεια των Αθηναίων, που με τόση έμφαση είχε τονίσει πριν ο ομιλητής στο κεφάλαιο 36: «καὶ ἐς πόλεμον καὶ ἐς εἰρήνην αὐταρκεστάτην». Όμως δεν είναι ακριβώς έτσι. Η Αθήνα είχε όντως αυτάρκεια. Ο όρος όμως αναφέρεται στα βασικά αγαθά διαβίωσης, δηλαδή στο λάδι και το σιτάρι, τα οποία η πόλη διέθετε άφθονα και δεν είχε ανάγκη εισαγωγών. Εδώ με το «πάντα» ο ρήτορας εννοεί αγαθά δευτερευούσης σημασίας, δηλαδή είδη πολυτελείας, τα οποία φυσικά η Αθήνα δεν μπορούσε να τα παράγει όλα. Γι' αυτό και πραγματοποιούσε εισαγωγές, μόνο όμως γι' αυτά τα προϊόντα. Άρα, ο ισχυρισμός του ρήτορα για αυτάρκεια είναι απόλυτα αληθής και ακριβής, αρκεί να προσδιοριστεί το περιεχόμενο του όρου «αυτάρκεια».

- **«καὶ ξυμβαίνει...ἀνθρώπων»:**

Στην Αθήνα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. υπήρχε ισοζύγιο εισαγωγών και εξαγωγών. Ταυτόχρονη, δηλαδή, ανάπτυξη του εξαγωγικού εμπορίου με τη διαδικασία εισαγωγής προϊόντων. Συνεπώς, όλα αυτά οδηγούν στη διαπίστωση ότι ο οικονομικός πλούτος της πόλης ήταν τεράστιος και επικρατούσε το εμπόριο στην οικονομική ζωή. Επίσης, αφού οι εξαγωγές ήταν

τόσες πολλές, έφερναν στα ταμεία πολλά χρήματα, με τα οποία οι Αθηναίοι έκαναν εισαγωγές ποικίλων αγαθών από άλλες πόλεις.

• ΓΕΝΙΚΗ ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Στην Αθήνα ήταν έντονο το στοιχείο της τρυφής. Η εντρύφηση (=καλοπέραση) των Αθηναίων πολιτών πραγματοποιείται με την ικανοποίηση και την κάλυψη των υλικών τους αναγκών, αλλά και με τις πολιτιστικές δραστηριότητες.

Προβλήματα του κεφ. 38:

(1^ο) Ο Περικλής δεν αναφέρεται στη θρησκευτική σημασία των γιορτών αλλά μόνο στο ψυχαγωγικό μέρος που χάριζε η τελετουργία τους.

Ο Περικλής βλέπει τις γιορτές, τους αγώνες και τις θυσίες ως ευκαιρία για ξεκούραση του πνεύματος από τον καθημερινό μόχθο παρά ως δείγμα θρησκευτικής πίστης και ευλάβειας. Γιατί;

1^η άποψη - Ι.Θ.Κακριδής: Εκείνο που κάνει το Θουκυδίδη να βάζει στο στόμα του πολιτικού μια τέτοια γνώμη δεν είναι τόσο η παρατήρηση ότι για τον πολύ κόσμο είναι εύκολο να χάσουν το θρησκευτικό τους περιεχόμενο οι επίσημες τελετές και γιορτές, είναι που από τον ίδιο τον ιστορικό λείπει ολωσδιόλου η θρησκευτική πίστη. Είναι αλήθεια, ότι την επέμβαση του θεού στ' ανθρώπινα, δεν την πολέμησε με όσην άλλοι οξύτητα· “*ἄθεο ἡρέμα*” (= άθεος χωρίς ακρότητες) τον χαρακτηρίζει ο βιογράφος του Μαρκελλίνος(22)· μια φορά όμως στο έργο του δεν παρουσιάζεται καθόλου το θείο. Την ιστορία την κυβερνά εκεί μέσα ο άνθρωπος και ο “*παράλογος*” της τύχης, καμιά θεϊκή δύναμη, όπως στους παλιούς ποιητές ή στον Ηρόδοτο ή στον Ξενοφώντα ακόμη. Γι' αυτό και οι μεγάλες γιορτές γίνονται όχι για να τιμηθεί ο θεός παρά για να χαρεί ο άνθρωπος.

2^η άποψη: Ο Περικλής εδώ απλά περιορίζεται στο ψυχαγωγικό μέρος των θρησκευτικών εκδηλώσεων, που έτσι κι αλλιώς έχουν, και δεν υπεισέρχεται στη θρησκευτική σημασία τους. Αν σ' έναν ιστορικό σαν το Θ., στον οποίο τα πράγματα και τα έργα παίζουν κυρίαρχο ρόλο, η θρησκευτική πίστη τίθεται σε “*ἥσσονα μοῖραν*” αυτό δε σημαίνει οπωσδήποτε ότι από τον ιστορικό λείπει ολωσδιόλου η θρησκευτική πίστη. Έτσι, οι υποστηρικτές της άποψης αυτής δέχονται τη θρησκευτικότητα του ιστορικού.

(2^ο) Παράλειψη του Περικλή να αναφερθεί στα δημόσια κτίσματα.

ΕΞΗΓΗΣΕΙΣ

(α) Πρόθεση του Π. να μην υμνήσει δικά του έργα.

(β) Επιθυμία του Π. να ρίξει το βάρος “στην άμεση πείρα” των πολιτών από τα διάφορα μέσα ξεκούρασης.

(γ) *Ι.Θ.Κακριδής*: Το πιο πιθανό είναι πως έχουμε παραφθορά του αρχικού κειμένου εδώ, όχι παράλειψη από τον ίδιο τον ιστορικό.

Προσπάθειες αποκατάστασης του κειμένου:

(α) W. SCHMID: Πιστεύει ότι στη λέξη “*ιδίαις*” του χωρίου κρύβεται η λέξη “*ιεροῖς*” - “*ιεροῖς δὲ(καὶ) κατασκευαῖς*”.

(β) J. STEUP: Πιστεύει ότι από το χειρόγραφο έχουν εκπέσει οι σχετικές λέξεις και συμπληρώνει το χωρίο ως εξής: “*ιδίαις δὲ (καὶ δημοσίαις) κατασκευαῖς*”.

Τα έργα της Ακρόπολης τότε αποτελούσαν:

(α) Την επιβλητικότερη έκφραση της υλικής και πνευματικής δύναμης της Αθήνας.

(β) Το πιο εκλεκτό προϊόν του καλλιτεχνικού μόχθου της τότε πνευματικής ηγεσίας που ανήκε στο ιδιαίτερο περιβάλλον του Περικλή.

(γ) Το αντικείμενο της πιο έντονης προσπάθειας που κατέβαλλαν ακριβώς τότε οι γύρω από τον Περικλή αρχιτέκτονες, γλύπτες κλπ. για να ολοκληρωθούν τα έργα και συγχρόνως το στόχο στις διαβολές, κατηγορίες και μεμψιμοιρίες από τους πολιτικούς του αντιπάλους κι από τις υποτελείς συμμαχικές πόλεις για τη διάθεση των χρημάτων της συμμαχίας σε εξωραϊσμό της Αθήνας. Χρειαζόταν λοιπόν μια υμνητική ή απολογητική αναφορά του Θ. σ’ αυτά τα έργα.

Κεφάλαιο 39

Υπεροχή των Αθηναίων απέναντι στους Λακεδαιμόνιους στα πολεμικά.

Στο κεφάλαιο 39 αρχίζει ο ρήτορας τη φανερή αντιπαράθεση Αθήνας – Σπάρτης. Για πρώτη φορά εξάλλου αναφέρεται το όνομα των Σπαρτιατών «οὔτε γάρ Λακεδαιμόνιοι...». Η σύγκριση των δύο αντιμαχόμενων πόλεων είναι πια ανοιχτή – άμεση και όχι κρυφή – έμμεση, όπως στο κεφάλαιο 37, όπου η Σπάρτη υπονοείται σε κάθε παρατήρηση του ομιλητή. Η σύγκριση των δύο πόλεων στο κεφάλαιο 39 κινείται στο πολεμικό επίπεδο.

Θεμιτή και επιβεβλημένη η σύγκριση για τους εξής λόγους:

(α) Οι πολεμικές μελέτες των Αθηναίων για να εκτιμηθούν σωστά πρέπει να έρθουν σε ρητή αντίθεση με τις μελέτες των Λακεδαιμονίων.

(β) Αν οι πολιτείες ξεχωρίζουν σε κάθε τους έκφραση, όμως πολύ πιο χαρακτηριστικά ξεχωρίζουν στον πόλεμο, μian από τις σημαντικές αν όχι την πιο σημαντική για τον αρχαίο εκδήλωση της κοινωνικής ζωής.

(γ) Βρισκόμαστε σε ώρες πολέμου και ο Επιτάφιος λέγεται πάνω στους νεκρούς του πολέμου αυτού.

(δ) Ένας στάθηκε ο μεγάλος αντίμαχος κι αυτόν νιώθει ο Θ. πως πρέπει εδώ να τον αναφέρει.

(ε) Ακόμη για να μην αφήσει να πλανιέται μια αόριστη αντίθεση, όπως σε άλλα κεφάλαια, να θυμηθεί ό,τι ιδιάζει αποκλειστικά στην πολεμική μελέτη του αντιπάλου αυτού (ξενηλασίες κλπ.).

ΣΤΟΧΟΙ ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΗ

(1^{ος}) Ο Περικλής είχε χρέος να κρατήσει το φρόνημα των συμπολιτών του σφριγηλό και ακμαίο.

(2^{ος}) Έπρεπε εξάλλου να καλλιεργήσει στην ψυχή τους την ελπίδα για την επίτευξη της τελικής νίκης.

(3^{ος}) Την εποχή εκείνη που εκφωνείται ο επιτάφιος αρχίζει αναπόφευκτα να καλλιεργείται ένα αντιπολεμικό πνεύμα, πράγμα που έπρεπε να αποτραπεί γιατί συμβάλλει κατά κανόνα σε ηττοπάθεια.

(4^{ος}) Να ανταποκριθεί στις ανάγκες του επιτάφιου λόγου, που απαιτεί να δίνεται έμφαση στη στρατιωτική υπεροχή.

(5^{ος}) Να προκαλέσει το θαυμασμό των συμπολιτών του για την πόλη τους και να τους προξενήσει αισθήματα εθνικής περηφάνιας για τον τρόπο ζωής τους.

- **«διαφερόμεν»:** δηλαδή διαφέρει η Αθήνα από τη Σπάρτη. Είναι μια προεξαλλεγτική φράση. Μας προετοιμάζει αμέσως για το τι πρόκειται να

ακολουθήσει (σύγκριση Αθήνας – Σπάρτης). Και στο κεφάλαιο 39 η σύγκριση ξεκινά με έμμεσο – πλάγιο τρόπο, κατόπιν γίνεται φανερή και άμεση.

- **«ξενηλασίαις»:** πρώτη έμμεση αντιπαράθεση Αθήνας – Σπάρτης (**ξενηλασία**). Η ξενηλασία ήταν βασικό στοιχείο της σπαρτιατικής νομοθεσίας. Σύμφωνα μ' αυτήν απαγορευόταν η αθρόα εισροή ξένων στη Σπάρτη, καθώς και η εκτενής επίσκεψη Σπαρτιατών σε ξένες πόλεις. Οι Σπαρτιάτες πίστευαν ότι μ' αυτόν τον τρόπο διατηρούσαν την ανεξαρτησία τους, παρέμεναν αμιγείς και γενικά η πολιτεία τους λειτουργούσε ομαλά χωρίς εξωτερικές παρεκβάσεις. Στην πραγματικότητα οι Σπαρτιάτες ένιωθαν ανασφάλεια.

Αντίθετα, οι Αθηναίοι δεν εμποδίζαν κανέναν άνθρωπο να μπει στην πόλη ή να βγει απ' αυτήν. Ήταν πάντα δεκτικοί και καλοπροαίρετοι. Είχαν τις «πόρτες» της πόλης πάντα ανοιχτές για τον οποιοδήποτε. Δεν έλεγχαν το σκοπό της επίσκεψής του, ούτε τον κατασκόπευαν. Η Αθήνα λοιπόν ένιωθε ασφαλής και σίγουρη. Είχε την αίσθηση της υπεροχής απέναντι στις άλλες πόλεις, γι' αυτό και δε φοβόταν κανένα επισκέπτη. Χαρακτηριστικά αναφέρει ο ρήτορας ότι οι Αθηναίοι δεν έκρυβαν τίποτα, δεν είχαν κρυφή ζωή (πολεμική – πολιτική). Άφηναν ακόμη και τους αντιπάλους τους να μπαίνουν στην πόλη. Ο φόβος ήταν συναίσθημα ξένο για τους Αθηναίους, το ίδιο και η ανασφάλεια. Τη θέση τους είχε πάρει η σιγουριά.

- **«παρασκευαῖς»:** ο ρήτορας αναφέρεται στην πολεμική οργάνωση της Σπάρτης.

- **«ἀπάταις»:** ήταν μία από τις πολεμικές μεθόδους των Σπαρτιατών («απάτες»). Ήταν κάποια πολεμικά τους τεχνάσματα για την αντιμετώπιση των εχθρών. Η πιο συνηθισμένη «απάτη» ήταν η **«κρυπτεία»**, δηλαδή η μέθοδος της ενέδρας*¹.

Δεύτερη έμμεση αντιπαράθεση Αθήνας – Σπάρτης: Οι Αθηναίοι πολεμούσαν ανοιχτά κι όχι με πλάγιο – ύπουλο τρόπο. Προτιμούσαν την «κατά μέτωπο» επίθεση στη μάχη.

- **«ἐν ταῖς παιδείαις»:** μετάβαση στο εκπαιδευτικό – παιδαγωγικό σύστημα Αθήνας – Σπάρτης (έμμεση σύγκριση). Οι Σπαρτιάτες, αντίθετα με την ανθρώπινη φύση, πέζονταν από μικρή ηλικία. Γίνονταν ανδρείοι, αλλά με επίμονη άσκηση. Ύστερα δηλαδή από χρονοβόρα διαδικασία. Αντίθετα, οι Αθηναίοι ζουν με όλες τις ανέσεις και διακρίνονται το ίδιο για τη γενναιότητα και την αντοχή τους. Η ανδρεία δηλαδή για τους Σπαρτιάτες ήταν **επικτήτη**. Η ανδρεία των Αθηναίων όμως ήταν **έμφυτη**.

Οι Σπαρτιάτες καλλιεργούσαν μόνο την πολεμική τέχνη. Ασκοούνταν μέχρι και οι γυναίκες στη Σπάρτη, ώστε να γεννήσουν άξιους πολεμιστές. Δεν υπήρχε σ' αυτούς πνευματική – πολιτιστική ανάπτυξη. Υπήρχε συνεχής πολεμική προετοιμασία για τους εξής λόγους: **α. εἰλωτες:** ντόπιοι πληθυσμοί,

που υποδουλώθηκαν από τους Δωριείς. Αυτοί εξεγείρονταν και έπρεπε ο σπαρτιατικός στρατός συνεχώς να καταπνίγει αυτές τις εξεγέρσεις. Τους είχαν απομονώσει έξω από την πόλη, για να μπορούν να τους ελέγχουν. **β. λόγοι φυλετικοί:** οι Σπαρτιάτες ως Δωριείς είχαν από τη φύση τους πολεμικές καταβολές.

- **«άνειμένως διαιτώμενοι»:** γίνεται λόγος για «ανειμένη διαίτα» (=άνετη ζωή). Οι Σπαρτιάτες θεωρούσαν ότι η τρυφή (=καλοπέραση) υπονομεύει την πολεμική και πολιτική αρετή. Οι Αθηναίοι πίστευαν το αντίθετο: η ξεκούραση της ψυχής και του σώματος βοηθά τον άνθρωπο στις πολεμικές – πολιτικές απαιτήσεις.

- **«τεκμήριον...έν ἄλλοις»:** στο δεύτερο αυτό τμήμα του κεφαλαίου 39 ο ρήτορας παρουσιάζει τα επιχειρήματα εκείνα, που κατά την άποψή του δικαιολογούν και ενισχύουν τις

*1 Η «κρυπτεία» σήμαινε το τέλος της πολεμικής εκπαίδευσης των νεαρών Σπαρτιατών και την ενηλικίωσή τους. Κατά τη διάρκεια των «κρυπτειών», που γίνονταν πάντα τη νύχτα, οι νεαροί εκπαιδευόμενοι σκότωναν τους πιο επικίνδυνους είλωτες κι εντάσσονταν πια στη χορεία των ενηλίκων πολεμιστών της Σπάρτης.

προηγούμενες τοποθετήσεις του, σχετικά με την υπεροχή της Αθήνας απέναντι στη Σπάρτη στα πολεμικά και εκπαιδευτικά πράγματα. Η σύγκριση των δύο πόλεων γίνεται πια άμεση – φανερή, αφού αναφέρεται καθαρά το όνομα των Λακεδαιμονίων («οὔτε γὰρ Λακεδαιμόνιοι καθ' ἑαυτούς...»).

- **«τὴν τε τῶν πέλας...κρατοῦμεν»:** όπως είναι γνωστό, υπάρχουν δύο είδη πολέμων, ως προς τη θέση των αντιπάλων: **α)** οι αμυντικοί και **β)** οι επιθετικοί πόλεμοι. Εκείνος όμως που χαρακτηρίζεται ως πιο θερμός, γεμάτος πάθος και δύναμη είναι ο αμυντικός πόλεμος. Άλλωστε η αγωνιστικότητα, η γενναιότητα και η ορμητική παρόρμηση δικαιολογείται, αφού οι αμυνόμενοι αγωνίζονται «περὶ τῶν οἰκείων», δηλ. «περὶ βωμῶν καὶ ἐστιῶν». Με λίγα λόγια προσπαθούν να διαφυλάξουν την ελευθερία τους και την ανεξαρτησία της χώρας τους. Ιδιαίτερα οι αρχαίοι αμύνονταν, εκτός για τις περιουσίες τους, και για τους τάφους των νεκρών. Ο ρήτορας με έντονο ύφος σκιαγραφεί την ανδρεία – παρρησία των Αθηναίων. Τους παρουσιάζει να αγωνίζονται ως επιτιθέμενοι με περισσότερο πάθος απ' τους αμυνόμενους. Συνεπώς, οι Αθηναίοι μπορούν και ξεπερνούν σε φρόνημα και πολεμική ορμή κάθε αμυνόμενο, δημιουργούν πολεμική ένταση, έτσι επιβάλλουν το ρυθμό τους και τελικά κερδίζουν στις πολεμικές συγκρούσεις.

Ο Οι τοποθετήσεις αυτές του ρήτορα είναι όντως υπερβολικές, αφού γνωρίζουμε ότι η Αθήνα είχε αρκετές και σοβαρές πολεμικές αποτυχίες, ήδη

από το 1ο έτος του Πελοποννησιακού πολέμου (431 π.Χ.). Την υπερβολή αντιλαμβάνεται και ο ίδιος ο ρήτορας. Βάζει λοιπόν τη λέξη «τὰ πλείω» (=τις περισσότερες φορές), προσπαθώντας να μετριάσει την υπερβολή του, να δώσει στο λόγο του ένα εύκαμπτο ύφος και να μην προβεί σε απολυτότητες.

- **«διὰ τὴν τοῦ ναυτικοῦ»:** έμμεση αναφορά στην ιμπεριαλιστική πολιτική των Αθηναίων. Η αναφορά στο ναυτικό δεν είναι τυχαία. Ο Περικλής έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον και φροντισε το ναυτικό. Πίστευε ότι ήταν το μέσο διατήρησης της αθηναϊκής δύναμης, η οποία είχε οικοδομηθεί με την α' αθηναϊκή συμμαχία.

- **«καίτοι...κινδυνεύειν»:** οι Αθηναίοι χωρίς να είναι σε διαρκή πολεμική ετοιμότητα, χωρίς να είναι επαγγελματίες στρατιώτες, όπως οι Σπαρτιάτες, μπορούσαν να αντιμετωπίζουν τους κινδύνους. Τους Αθηναίους χαρακτήριζε η «ανειμένη διαίτα». Όμως αυτό δεν ερχόταν σε αντίθεση με το θάρρος και την τόλμη. Η άνετη ζωή δεν ήταν ανασταλτικός παράγοντας πολεμικών επιτυχιών. Αντίθετα, αποτελούσε μοχλό για την επίτευξή τους. Έτσι, οι Αθηναίοι ζούσαν άνετα, όμως στις κρίσιμες ώρες έδειχναν αυστηρή πειθαρχία και ετοιμότητα.

- **«περιγίνεται...φαίνεσθαι»:** οι Αθηναίοι παρουσιάζονται συνετοί στην πολεμική τους τακτική. Έκαναν οικονομία δυνάμεων. Αντιμετώπιζαν τους κινδύνους στην ώρα τους. Δεν πάσχιζαν άδικα για μελλοντικά ζητήματα, όσον αφορά τον πόλεμο. Με λίγα λόγια δε θυσίαζαν ένα βέβαιο – σίγουρο παρόν, για ένα αβέβαιο μέλλον.

Ο Το αντιφατικό εγκώμιο της Αθήνας στο κεφάλαιο 39 εξηγείται με δύο τρόπους:

α. μέσα στο πλαίσιο γενικά του λόγου, ο οποίος είναι ένα αθηναϊκό εγκώμιο.

β. λόγω του αντιπολεμικού κλίματος που δημιουργήθηκε στην Αθήνα, εξαιτίας των αποτυχιών της κατά το 1ο έτος του πολέμου (431 π.Χ.). Ο Περικλής προσπαθεί να αναπτερώσει το ηθικό των συμπολιτών του.

ΠΡΟΣΟΧΗ: με το κεφάλαιο 39 ο ρήτορας επιδιώκει τρία (3) πράγματα:

α. να παρουσιάσει τις διαφορές Αθήνας – Σπάρτης στον πολεμικό και εκπαιδευτικό τομέα.

β. να υψώσει το ηθικό των Αθηναίων.

γ. να εγκωμιάσει το ιδανικό σύστημα ζωής των Αθηναίων (ανειμένη διαίτα = άνετη ζωή).

Συγκεντρωτικά

Κεφάλαιο 39: Διαφορές Αθήνας – Σπάρτης

Στρατιωτικός τομέας

Αθήνα

1. «Ανοιχτή» στους ξένους.
2. Δεν κρύβει καμιά πολεμική εφεύρεση.
3. Στηρίζεται στην ευψυχία των πολεμιστών της.
4. Συνηθίζει τους νέους στις καθημερινές απολαύσεις.
5. Δημιουργεί πολίτες τολμηρούς, χωρίς να τους εξαντλεί για μελλοντικούς κινδύνους.
6. Εκστρατεύει χωρίς τους συμμάχους της και νικάει αυτούς που πολεμούν «ὕπὲρ βωμῶν καὶ ἐστιῶν».
7. Έχει εμπιστοσύνη στην ἐμφυτη τόλμη των πολιτών της.
8. Συνδυάζει την τόλμη με τις ανέσεις.

Σπάρτη

- «Κλειστή» στους ξένους.
- Φοβάται μήπως οι ξένοι μάθουν κάτι απ' την πολεμική τέχνη.
- Στηρίζεται στις πολεμικές προετοιμασίες και στις «απάτες».
- Καταπιέζει τους νέους.
- Δημιουργεί επαγγελματίες στρατιώτες και τους σκληραγωγεί για τους μελλοντικούς κινδύνους.
- Εκστρατεύει μαζί με όλους της τους συμμάχους.
- Έχει εμπιστοσύνη στην επίκτητη τόλμη των πολιτών της.
- Συνδυάζει την τόλμη με τη σκληραγωγία.

Παιδαγωγικός τομέας

Αθήνα

1. Επιτρέπει στους πολίτες να ζουν άνετα, χωρίς να χάνουν την ανδρεία τους
2. Αφήνει στους πολίτες της να απολαμβάνουν τα υλικά και τα πνευματικά αγαθά στην ειρηνική περίοδο.
3. Μεγαλώνει τους πολίτες με απόλυτη ελευθερία.

Σπάρτη

- Δημιουργεί πολίτες ανδρείους με σκληρή αγωγή απ' την παιδική ηλικία.
- Επιβάλλει στους πολίτες της τη στέρηση των αγαθών στην ειρηνική περίοδο, για να μην χάνουν την ανδρεία τους.
- Μεγαλώνει τους νέους με στρατιωτική πειθαρχία.

Κεφάλαιο 40

Συνδυασμός θεωρίας – πράξης και κοινωνική αρετή.

Στο κεφάλαιο 40 ο ρήτορας αναφέρεται στην καλλιέργεια των «καλών τεχνών» και στην αξία της συμμετοχής των πολιτών στα κοινά.

- **«φιλοκαλοῦμέν τε γὰρ μετ' εὐτελείας»:** οι Αθηναίοι αγαπούσαν τις λεγόμενες «καλές τέχνες» (αρχιτεκτονική, γλυπτική, αγγειοπλαστική). Αγαπούσαν το όμορφο και το καλό. Ο Περικλής τονίζει ότι οι Αθηναίοι ήταν σε θέση με φτηνά – ευτελή υλικά (πυλό, μάρμαρο) σχετικά, να μεγαλουργήσουν, να κάνουν αριστουργήματα. Θυμίζουμε τα αρχιτεκτονικά θαύματα της Ακρόπολης και τους μελανόμορφους και ερυθρόμορφους αμφορείς. Παρουσιάζουν μέσα από τα έργα τους την ιδέα της ελευθερίας και της δημοκρατίας. Λόγω του κοινωνικού πλαισίου που ζούσαν είχαν αναπτυχθεί πνευματικά.

- **«καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας»:** η καλλιέργεια του πνεύματος δεν εμποδίζει τους Αθηναίους να είναι ανδρείοι. Παρουσιάζονται να έχουν πετύχει μια σύζευξη καλλιτεχνικών επιδόσεων με τις πολεμικές επιχειρήσεις. Κατάφεραν να «παντρέψουν» τη σμίλη με το ξίφος. Δύο πράγματα που οι Αθηναίοι μπόρεσαν να τα συμπορεύσουν αρμονικά.

Αντίθετα, οι Σπαρτιάτες ήταν προσκολλημένοι στις πολεμικές επιχειρήσεις. Δεν είχαν καταφέρει το «πάντρεμα» πνεύματος και ανδρείας. Φοβούνταν ότι κάποιες ενδεχόμενες καλλιτεχνικές τους επιδόσεις, θα μειώσουν την πολεμική και πολιτική τους αρετή. Οι Σπαρτιάτες δηλαδή λειτουργούσαν μονόπλευρα. Δεν έβλεπαν τα πράγματα σφαιρικά. Αντίκριζαν τα πάντα μέσα από το πρίσμα του πολέμου.

Οι Αθηναίοι είχαν κατά νου στη ζωή τους να εφαρμόζουν τη λεγόμενη **«αττική σύνθεση»**. Από τους Ίωνες κληρονόμησαν την αγάπη για το ωραίο, τη διάθεση για δημιουργία – θεωρητική έρευνα και όχι τη μαλθακότητα και τη χλιδή. Από τους Δωριείς κράτησαν την απλότητα, τον ανδρισμό και απέβαλαν τη χοντροκοπιά και την πνευματική στενότητα. Η σύζευξη των παραπάνω στοιχείων δημιούργησε για τους Αθηναίους έναν εκρηκτικό συνδυασμό, ο οποίος θα λέγαμε ολοκλήρωσε την προσωπικότητα του κάθε Αθηναίου πολίτη και τον κατέστησε ξεχωριστό ανάμεσα στους υπόλοιπους Έλληνες της εποχής του.

- **«πλούτῳ τε ἔργου μᾶλλον καιρῷ ἢ λόγου κόμπῳ χρώμεθα»:** οι Αθηναίοι ήταν αναμφισβήτητα πλούσιοι. Χρησιμοποιούσαν όμως τον πλούτο τους για κοινωφελή έργα και όχι ως μέσο αλαζονείας. Ίσως εδώ γίνεται

έμμεση αναφορά στα έργα των Αθηναίων από τα χρήματα της αθηναϊκής συμμαχίας. Πάντως, αν υπάρχουν οικονομικοί πόροι, υπάρχει η δυνατότητα δημιουργίας. Η αποτελεσματικότητα όμως και η αξία της δημιουργίας έγκειται αποκλειστικά στον άνθρωπο.

- **«καὶ τὸ πένεσθαι οὐχ ὁμολογεῖν τινὶ αἰσχρόν, ἀλλὰ μὴ διαφεύγειν ἔργῳ αἴσχιον»:** γίνεται ένας διαχωρισμός μεταξύ της εκούσιας και ακούσιας φτώχειας. Η ακούσια φτώχεια δεν είναι κατακριτέα. Η φτώχεια άλλωστε χαρακτηρίζει έντιμα άτομα (Σωκράτης, Αριστείδης, Φωκίωνας). Η φτώχεια δεν είναι εμπόδιο στις αρετές. Ο φτωχός μπορεί να είναι ενάρετος και να προσπαθεί να ξεφύγει απ' τη φτώχεια του με τη δουλειά και την προσπάθεια. Έτσι θα καταφέρει ν' ανέβει κοινωνικά και οικονομικά και να προωθήσει την προσωπική του ανάδειξη και δημιουργία.

Η εκούσια φτώχεια αντίθετα είναι ντροπή. Δε γίνεται προσπάθεια για βελτίωση. Ο άνθρωπος αποβλέπει στον οίκτο των άλλων, στην επατεία. Καλλιεργεί πνεύμα στασιμότητας και αδράνειας.

Οι Αθηναίοι αγαπούσαν την εργασία, ήδη από το 540 π.Χ. (νομοθεσία του Σόλωνα). Πριν το 540 π.Χ. βέβαια, οι αριστοκράτες, γνήσιοι Αθηναίοι, θεωρούσαν το να εργάζονται κάτι το υποτιμητικό. Δεν ήθελαν να «λερώνουν» τα χέρια τους. Ωστόσο, βαθμιαία αγάπησαν και εκτίμησαν την εργασία.

Οι Σπαρτιάτες αντίθετα δεν αγαπούσαν την εργασία. Είχαν τους **εἰλωτες** για τις απαραίτητες εργασίες. Ασχολούνταν μόνο με την πολεμική τέχνη. Δεν ήθελαν να πλουτίσουν μέσω της εργασίας, γιατί νόμιζαν ότι θα γίνουν μαλθακοί.

- **«ἓνι τε τοῖς αὐτοῖς...γνῶναι» - πολιτική συνείδηση - ενημέρωση:** η αναφορά γίνεται φυσικά για τη δημοκρατική Αθήνα του Περικλή. Η δημοκρατία θέλει πολιτικοποιημένα άτομα, όσο κανένα άλλο πολίτευμα. Τα πολιτικά αδιάφορα άτομα καλλιεργούν τη στασιμότητα και την απάθεια – αδράνεια. Άτομα αδιάφορα ναρκοθετούν τα θεμέλια της κοινωνίας. Δίνουν την ευκαιρία σε καιροσκόπους και δημαγωγούς να πάρουν την εξουσία. Καλλιεργείται κλίμα εφησυχασμού. Τα πολιτικά αδιάφορα άτομα απομακρύνονται από τους αγώνες και τους οραματισμούς του λαού τους. Απειλείται η κοινωνική γαλήνη.

- **Ο Πλούταρχος** αναφέρει ότι ο Σόλωνας θέσπισε νόμο στην Αθήνα, σύμφωνα με τον οποίο έχανε τα πολιτικά του δικαιώματα, όποιος σε εμφύλια διαμάχη στην πόλη έμενε ουδέτερος. Είχε την υποχρέωση να στηρίζει κάποια παράταξη.

- **«καὶ οἱ αὐτοί...ὀρθῶς»:** γίνεται αναφορά στα δύο σημαντικά ὅργανα εξουσίας στην Αθήνα: **[α.] Εκκλησία του δήμου** και **[β.] Βουλή των 500**. Ο λαός έπαιρνε κατά πλειοψηφία τις αποφάσεις.

• **«ἀλλὰ μὴ προδιδασθῆναι...ἐλθεῖν»:** τα λόγια και τα ἔργα εἶναι ισάζια, ἀλλὰ ὅταν συμφορεύονται. Εἶναι καλὸ κανεῖς να κατέχει την τέχνη του λόγου, ὅμως τα λόγια του ἐπιβάλλεται να εἶναι ο «προάγγελος» τῶν πράξεών του.

Σε ἓνα δημοκρατικὸ πολίτευμα πρέπει να ἐκφέρονται ὅλες οἱ ἀπόψεις και ὅλα τα ἐπιχειρήματα και μετὰ πρέπει η ἀπόφαση να παίρνεται πλειοψηφικά. Στη δημοκρατία ὑπάρχει πολυφωνία – πλουραλισμός. Εἶναι δυνατό με το διάλογο να βρεθεῖ η «χρυσή τομή», για τη λύση ἐνός προβλήματος. Ο λόγος για τοὺς Ἀθηναίους ἦταν το 1^ο στάδιο, το προκαταρκτικὸ, για μια σωστή ἐνέργεια – ἀπόφαση.

Η Σπάρτη φυσικά δεν εἶχε δημοκρατία. Οἱ αποφάσεις λαμβάνονταν με διαφορετικὸ τρόπο και ὄχι με τις δημοκρατικὲς διαδικασίες (ὅπως δηλαδὴ συνέβαινε στην Ἀθήνα: «διὰ βοῆς ἢ διὰ ἀνατάσεως τῶν χειρῶν»). Δεν ὑπῆρχε διάλογος – ἀντίλογος. Οἱ Σπαρτιάτες θεωροῦσαν τα λόγια περιττά. Ἦταν φειδωλοὶ στις δηλώσεις τοὺς. Πίστευαν μάλιστα ὅτι: «τὸ λακωνίζειν ἔστι φιλοσοφεῖν».

• **«τοῖς ἄλλοις...ὄκνον φέρει»:** παρουσιάζονται δύο διαφορετικὲς καταστάσεις. Ἀπὸ τη μια η **ἀγνοία** και ἀπὸ την ἄλλη η **γνώση**. Η πρώτη οδηγεῖ, κατὰ το ρήτορα, σε ἀλόγιστο θάρρος, ἐνὼ η δεύτερη σε δισταγμό. Στην περίπτωση της ἀγνοίας προβαίνουμε σε παρακινδυνευμένες ἐνέργειες και μπορούμε να οδηγηθοῦμε σε ἀρνητικὲς συνέπειες. Δε γνωρίζουμε καλά τις καταστάσεις και μας κατευθύνει το συναίσθημα σε παράτολμες πράξεις. Ἀντίθετα, με τη γνώση προσεγγίζουμε τις καταστάσεις. Παίρνουμε κάποιες αποφάσεις, σταθμίζοντας πρώτα τα γεγονότα και τις ἐπικρατούσες συνθήκες. Δείχνουμε **ἀναβλητικότητα**, για να βρεθεῖ η σωστή λύση. Δεν ἐνεργοῦμε **βιαστικά** και **ἐπιπόλαια**. Σε κάποιες περιπτώσεις ὅμως, η διεξοδική ἀνάλυση και η σκέψη τῶν ἐπικείμενων ἐνεργειῶν μας ἴσως οδηγήσει σε ἀναβλητικότητα και δισταγμὸ δειλίας.

• **«κράτιστοι δ' ἄν...ἐκ τῶν κινδύνων»:** οἱ Ἀθηναῖοι δεν ἀνήκουν ἀποκλειστικά σε καμιά ἀπὸ τις δύο παραπάνω κατηγορίες. Καταφέρνουν να συνδυάσουν το **λογισμό** με την **ἀνδρεία**. Σκέφτονται και μελετοῦν τα πράγματα, ἀλλὰ δεν εἶναι ἀναβλητικοί, εἶναι **δραστήριοι**. Σκέφτονται και μελετοῦν, μέχρι να παρθοῦν οἱ σωστὲς αποφάσεις. Γνωρίζουν τα καλά της εἰρήνης και τα δεινὰ του πολέμου και ἐτοῖ ἀγωνίζονται γι' αὐτὴν με πάθος. Η ἀνδρεία συμφορεύεται στοὺς Ἀθηναίους με το λογισμό. Η σκέψη ὅμως δεν ἐμποδίζει αὐτοὺς ἀπὸ τις πράξεις.

• **«βεβαιότερος δὲ ὁ δράσας...ὃ δέδωκε σῶζειν» - «ὁ δὲ...ἀποδώσειν»:** καλύτερος φίλος εἶναι ο **εὐεργέτης**, γιατί προσπαθεῖ να ἐπαναλάβει την εὐεργεσία του και ἐπιδιώκει να διατηρήσει ζωντανή την εὐγνωμοσύνη του εὐεργετούμενου. Ἀντίθετα, ο **εὐεργετημένος** προβαίνει σε εὐεργεσίες γιατί αἰσθάνεται ὑποχρεωμένος. Οἱ πράξεις του δεν εἶναι ἐκούσιες και ἐκπορευόμενες ἀπὸ τη θέλησή του, ἀλλὰ πηγάζουν ἀπὸ την αἴσθηση, που τον διακατέχει, ὅτι ἔχει να ξεπληρώσει ἓνα «χρέος».

- **«καὶ μόνοι...ὠφελοῦμεν»:** οι Αθηναῖοι είναι **ανιδιοτελείς**. Οι πράξεις βοηθείας τους έχουν μεγαλύτερη ισχύ και αξία, γιατί δε γίνονται από ψυχρό υπολογισμό συμφέροντος, αλλά έχουν τις ρίζες τους στο φιλελεύθερο φρόνημα των Αθηναίων πολιτών. Ἀλλωστε οι Αθηναῖοι ήταν προστάτες πολλών πόλεων κρατών (Αθηναϊκή Συμμαχία).

Οι Αθηναῖοι έστελναν στρατό για βοήθεια σε άλλες πόλεις, ακόμη κι εχθρικές π.χ. στον Γ' Μεσσηνιακό Πόλεμο (464 – 455 π.Χ. – εξέγερση Ειλώτων) – οι Αθηναῖοι στέλνουν βοήθεια στους Σπαρτιάτες. Επίσης, βοήθησαν την Ὀλυνθο εναντίον της Μακεδονίας (Γ' Ολυνθιακός λόγος Δημοσθένη). Τέλος, το 494 π.Χ. στην Ιωνική Επανάσταση (εξέγερση της Μιλήτου), οι Αθηναῖοι στέλνουν σῶμα στρατού.

Μέσα ρητορικής αύξησης

(1) Στο κεφάλαιο αυτό ο έπαινος της Αθήνας τείνει να ξεπεράσει το όριο που φώτιζε με την περιορισμένη λάμψη της σύγκρισης με τη Σπάρτη και να υψωθεί σε επίπεδο υπεροχής πάνω απ' όλες τις ελληνικές πόλεις (υπερθετική κατηγορηση). Έτσι εδώ π.χ. γίνεται χρήση του αυτάρεσκου “μόνοι” (40, 2) στην παράθεση των μερικών ιδιοτήτων που συνιστούν την ιδιαιτερότητα του Αθηναίου. Έτσι προετοιμάζεται η υμνητική κορύφωση που θα ακολουθήσει στα επόμενα κεφάλαια.

(2) Εγκωμιάζεται τελευταίο το στοιχείο που είναι μοναδικό στον ελληνικό κόσμο και περιλαμβάνει όλα τα προηγούμενα στοιχεία. Αυτό είναι η ικανότητα του Αθηναίου να συνταιριάζει αρμονικά σε κάθε εκδήλωση της ζωής τη θεωρητική με την πρακτική δραστηριότητα σε τόσο θαυμαστό βαθμό, ώστε να συνυπάρχουν, χωρίς η μια ν' αναιρεί την άλλη(αντινομική κατηγορηση).

Μορφή – Ι.Θ.Κακριδής, Ερμηνευτικά Σχόλια στον Επιτάφιο του Θουκυδίδη, Αθήνα 1988, σσ. 58-59

Για να συλλάβει την ουσία του αθηναϊκού πολιτισμού, για να συλλάβει γενικά την πραγματικότητα ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί όλους τους τρόπους αντιθετικού λογισμού:

(α) Την αντίθεση με κάτι που στέκει έξω από το πρόσωπο ή το αντικείμενο, που πρέπει να οριστεί (αντίθεση του εγώ με το συ: συγκριτική και υπερθετική κατηγορηση): π.χ. ①(39, 1) “*Διαφέρομεν τῶν ἐναντίων*”, ②(39, 1) “*οἱ μὲν μετέρχονται ἡμεῖς δε χωροῦμεν*”, ③(39, 2) “*οὔτε Λακεδαιμόνιοι στρατεύουσιν, αὐτοὶ τε κρατοῦμεν*”, ④(40, 3) “*διαφερόντως ἔχομεν...ὁ τοῖς ἄλλοις...*”, ⑤(40, 2) “*μόνοι*”, ⑥(40, 4) “*ἐνηντιώμεθα τοῖς πολλοῖς*”, ⑦(40, 5) “*μόνοι*”.

Με τον ίδιο τρόπο αντιπαραβάλλονται ρητά ή έμμεσα οι Αθηναῖοι πάλι με τους Σπαρτιάτες στη δημηγορία των Κορινθίων (1, 70).

(β) Την αντίθεση ανάμεσα σε ένα θετικό και σε ένα αρνητικό κατηγορημα του προσώπου που ορίζεται (αντίθεση του είμαι με το δεν είμαι, του έχω με το

δεν έχω: ①(37, 1) “*χρώμεθα πολιτεία οὐ ζηλούση – παράδειγμα δὲ αὐτοὶ ὄντες τινί...*”, ②(39, 1) “*τὴν πόλιν κοινήν παρέχομεν καὶ οὐκ ἔστιν ὅτε ἀπείργομεν...*” κλπ.

(γ) Τὴν εσωτερικὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα σὲ δυο θετικὰ κατηγορήματα (ἀντιθετικὴ καὶ ἀντινομικὴ κατηγορήση). Π.χ. ①(37, 1) “*καὶ ὄνομα μὲν...μέτεστι δέ*”, ② “*μέτεστι μὲν...προτιμᾶται δέ*” κλπ, ③(40, 1) “*φιλοκαλοῦμεν μετ’ εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας*” κλπ.

Οἱ δυο πρώτοι τρόποι – στο βάθος εἶναι ἓνας μόνο – χρησιμεύουν στο Θουκυδίδη γιὰ νὰ ορίσει καλύτερα τὶς ιδιότητες τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας, θετικὰ καὶ ἀρνητικὰ· ὁ τρίτος γιὰ νὰ δείξει τὴν πληρότητά τῆς ἔτσι πὺ ἀρμονίζει μέσα τῆς ὅλες τὶς ἀντίνομες ἀξίες τῆς ζωῆς. Τὴν ἀντίθεση τοῦ ἐγὼ με τὸ σὺ, τοῦ εἶμαι με τὸ δὲν εἶμαι τὴ βρίσκουμε κι ἄλλοῦ συχνά στο ἔργο τοῦ γιὰτὶ μ’ αὐτὴ μπορεῖ κι ὀρίζεται καὶ ἡ πιο μονόπλευρη ψυχὴ καὶ τὸ πιο ἀπλὸ ἀντικείμενο. Τὴν ἀντινομικὴ κατηγορήση ὅμως σὲ τόσο πλοῦτο εἶναι ἀδύνατο νὰ τὴν ἀπαντήσουμε ἄλλοῦ, γιὰτὶ μόνο στον Ἀθηναῖο καὶ στὴν Ἀθήνα τοῦ Επιταφίου χαρίζει ὁ Θουκυδίδης τὴν ἀπόλυτη ἀκεραΐωση (βλέπε κεφ.41, 1).

Κεφάλαιο 41

Ανακεφαλαίωση για τα σχετικά με το πολίτευμα

Αρχή επαίνου των προκείμενων νεκρών.

Το κεφάλαιο 41 είναι ένας γενικός χαρακτηρισμός της πόλης και του πολίτη.

Διάρθρωση του κεφ. 41:

- (α) Η πόλη των Αθηναίων είναι το παιδευτήριο όλης της Ελλάδας (41,1).
- (β) Ο Αθηναίος ευδοκίμει σε πολλούς τομείς συγχρόνως (41,1).
- (γ) Αυτό το μαρτυρεί η δύναμη της πόλης που αναδεικνύεται ανώτερη από τη φήμη της (41,2-3).
- (δ) Η κυριαρχία της στη θάλασσα και στη στεριά είναι αιώνια μαρτυρία της δύναμής της (41,4).
- (ε) Για μια τέτοια πόλη θυσιάστηκαν οι προκείμενοι νεκροί, που αξίζει να τους μιμούνται οι ζωντανοί (41,5).

• **«ξυνελών...παιδευσιν»:** η Αθήνα ήταν το κέντρο όλης της Ελλάδας. Από εκεί παρήλυναν οι μεγαλύτεροι σοφοί της αρχαιότητας. Η μόρφωση των Αθηναίων πολιτών (των νέων) και όσων πήγαιναν στην Αθήνα έπρεπε να ήταν σφαιρική. Αυτή τη μόρφωση την παρείχε το κράτος ΔΩΡΕΑΝ. Η πολιτεία λοιπόν είχε ως ένα σημείο μεριμνήσει για την παιδεία των νέων (γιορτές, πολιτιστικές εκδηλώσεις, θέατρο – θεωρικά). Άρα το κράτος βοηθά τον πολίτη να διαπλάσει το ήθος και το χαρακτήρα του. Μόρφωση όμως παρείχαν έναντι αδράς αμοιβής και οι σοφοί που κατοικούσαν στην πόλη (π.χ. οι Σοφιστές), που οι περισσότεροι δεν ήταν Αθηναίοι πολίτες, αλλά προτιμούσαν να ζουν εκεί. Πράγμα που πιστοποιεί το χαρακτηρισμό της πόλης ως «τῆς Ἑλλάδος παιδευσιν».

• **«καὶ καθ' ἑκαστον...παρέχεσθαι»:** ο ρήτορας εκτός από την αυτάρκεια της πόλης γενικά, την οποία είχε παρουσιάσει στο κεφάλαιο 38, τώρα εδώ τονίζει και την ΑΥΤΑΡΚΕΙΑ του ΚΑΘΕ ΑΘΗΝΑΙΟΥ ΠΟΛΙΤΗ ΞΕΧΩΡΙΣΤΑ. Η ζωή του χαρακτηριζόταν από πολυμέρεια και ποικιλομορφία. Η πολιτεία του παρείχε πολλά πράγματα που τον κάλυπταν. Αλλά ο ίδιος είχε και υλική αυτάρκεια. Άλλωστε πολλοί Αθηναίοι ήταν πλούσιοι.

Γενικά οι Αθηναίοι ήταν καλυμμένοι πνευματικά, ηθικά, ψυχικά και υλικά. Είχαν τη δυνατότητα σφαιρικής επιμόρφωσης και ποικίλων δραστηριοτήτων.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: πάντως, ο πολίτης είναι ανιδιοτελής, συνδυάζει το ατομικό και το κοινωνικό συμφέρον. Έχει κοινωνική συνείδηση. Έχει κατανοήσει ότι το ατομικό συμφέρον εξαρτάται από το συλλογικό.

• **«αὐτὴ ἡ δύναμις...σημαίνει»** - αναφορά στη δύναμη της Αθήνας: γίνεται προσπάθεια από το ρήτορα να «κερδίσει» το ακροατήριο, να «κερδίσει» την αξιοπιστία. Χρησιμοποιεί ως μέσο τη δύναμη της Αθήνας (300 πολεμικά πλοία, χιλιάδες οπλίτες, φρουροί, ιππείς και οικονομική ευρωστία – εποχή του Περικλή). Ταυτόχρονα τονώνει το ηθικό των πολιτών, ώστε να συνεχίσουν με πάθος τον Πελοποννησιακό πόλεμο. Το επιχείρημα για τη δύναμη της Αθήνας στην παρούσα χρονική στιγμή κρίνεται μάλλον ΡΗΤΟΡΙΚΟ, γιατί η Αθήνα ήταν μεν οικονομική δύναμη τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, αλλά η στρατιωτική της υπεροχή είχε κλονιστεί από τις υλικές και έμπυχες απώλειες του 1^{ου} έτους του πολέμου.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: «ἢ ἔργων ἐστὶν ἀλήθεια». Η φράση μας οδηγεί στο συμπέρασμα, ότι ο ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ είναι ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ του ΕΠΙΤΑΦΙΟΥ ΛΟΓΟΥ. Και αυτό, γιατί η φράση αποδίδει ακριβώς τη μέθοδο καταγραφής και έρευνας του ιστορικού, καθώς και τη βασική του προσδοκία (η πραγματική αλήθεια βασισμένη στα έργα, δηλαδή σε ΑΠΟΔΕΙΞΕΙΣ).

• **«μόνη γὰρ τῶν νῦν...ἔρχεται»:** η Αθήνα παρουσιάζεται να βγαίνει από τη δοκιμασία του πολέμου μεγαλύτερη της φήμης της. Μάλλον αστήρικτος είναι αυτός ο ισχυρισμός, ύστερα από τις αποτυχίες της πόλης κατά το 1^ο έτος του πολέμου. Και πάλι το επιχείρημα είναι ΡΗΤΟΡΙΚΟ.

• **«καὶ μόνη οὔτε τῷ πολεμῷ...ἔρχεται»:** η Αθήνα εμπνέει φόβο και σεβασμό στους ΕΧΘΡΟΥΣ και στους ΥΠΗΚΟΟΥΣ της. ΟΙ ΕΧΘΡΟΙ θεωρούν φυσιολογική την ήττα τους από την Αθήνα, αφού πρόκειται για μια μεγάλη δύναμη. ΟΙ ΥΠΗΚΟΟΙ δεν παραπονιούνται για την κυριαρχία των Αθηναίων πάνω τους, είναι ικανοποιημένοι και αναγνωρίζουν την υπεροχή της Αθηναϊκής Πολιτείας.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: στους ηττημένους αντιπάλους η Αθήνα φέρεται με ήπιο τρόπο. Οι Αθηναίοι έχουν ευαισθησίες και δεν ξεπερνούν τα όρια. Αντιμετωπίζουν με σεβασμό όσους νίκησαν, αναγνωρίζοντας το φρόνημά τους. Και πάλι ο ισχυρισμός είναι αστήρικτος, γιατί οι Αθηναίοι καταπίεζαν τις πόλεις που είχαν στην επικυριαρχία τους.

• **«μετὰ μεγάλων δὲ σημείων...παρασχόμενοι»:** ο εκφωνητής του λόγου είναι πεπεισμένος για το μεγαλείο της Αθήνας. Και σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του αυτό τεκμηριώνεται και με έργα. Πάντως, η Αθήνα ήταν άρτια οργανωμένη, όμως ο ισχυρισμός του ρήτορα ισχύει εν μέρει.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: «τοῖς τε νῦν...θαυμασθησόμεθα». Πίσω από αυτή την ΙΣΤΟΡΙΚΗ - ΠΡΟΦΗΤΙΚΗ ΔΗΛΩΣΗ κρύβεται ο ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ.

Η δύναμη της Αθήνας ήταν:

1. Το δημοκρατικό πολίτευμα.
2. Η οικονομική ανάπτυξη.
3. Η πνευματική ανάπτυξη.

• **«καὶ οὐδέν...ἐπαινέτου»:** ο Θουκυδίδης θαυμάζει το μεγαλείο της Αθήνας και ο σκοπός του Επιταφίου είναι να παρουσιάσει το μεγαλείο της πόλης. Μιλάει για τη δύναμη της Αθήνας, η οποία είναι αποδεδειγμένη στο στρατιωτικό τομέα και αλλού. Υπάρχει η Αθηναϊκή Συμμαχία, οι αποικίες των Αθηνών και Αθηναϊκές Κληρουχίες*¹. Όλα αυτά κάνουν τη στρατιωτική και πνευματική υπεροχή της πόλης αδιαμφισβήτητη. Το ίδιο αναμφίβολη είναι και η οικονομική της ευρωστία.

Συνεπώς, ούτε επικός ούτε άλλος ποιητής χρειάζεται, για να υμνήσει το μεγαλείο της Αθήνας. Θα υπάρξουν αποδείξεις – μνημεία για τις μελλούμενες γενιές. Η Αθήνα δεν έχει την ανάγκη της ποιητικής φαντασίας του Ομήρου ή κάποιου άλλου ποιητή. Υπάρχει στους κόλπους της φανερή αρμονία – τέλεια συνεργασία ηγέτη (Περικλή) και πολιτών. Ο Περικλής ήταν τότε μια πολιτική διάνοια.

Άρα, όλες οι επιτυχίες της Αθήνας είναι γνωστές και θα μείνουν γνωστές με τα μνημεία: «αἶδια μνημεῖα», όπως λέει πιο κάτω.

• **«οὔτε ὅστις ἔπεσι...βλάψει»:** γίνεται υπαινιγμός για τους ΔΗΜΑΓΩΓΟΥΣ και για τους ΛΟΓΟΓΡΑΦΟΥΣ, οι οποίοι είχαν ως κύριο σκοπό να ευχαριστούν το λαό, λέγοντάς του αυτά που ήθελε να ακούσει. Ο Θουκυδίδης διαχωρίζει τη θέση του απ' αυτούς. Δεν είχε σκοπό να τέρψει τους αναγνώστες της Ιστορίας του, αλλά γνώμονάς του είναι η αντικειμενικότητα και η αναγωγή του έργου του σε «κτῆμα ἐς αἰεῖ».

• **«ἀλλὰ πᾶσαν μέν...γενέσθαι»:** χωρίς αμφιβολία και υπερβολή η Αθήνα είχε κατακτήσει πολλά εδάφη και είχε δημιουργήσει πολλές αποικίες. Εκτός από την Αθηναϊκή Συμμαχία (που μέλη της ήταν κυρίως νησιά), η Αθήνα είχε αποικίες στη Βόρεια Ελλάδα (Μακεδονία, Θράκη) και στη Σικελία. Αυτό φαίνεται από τις Αθηναϊκές κληρουχίες και το εισαγωγικό – εξαγωγικό εμπόριο. Η Αθήνα είχε αναπτύξει εμπορικές δραστηριότητες στο μεγαλύτερο μέρος του τότε γνωστού κόσμου. Άρα, η θάλασσα άνοιξε κι αυτή, όπως και η στεριά, πέρασμα στην τόλμη τους.

ΠΡΟΣΟΧΗ: στο σημείο αυτό η λέξη «τόλμη» δεν είναι μόνο το θάρρος, αλλά και το ρίσκο που έπαιρνε η Αθήνα με τη διεξαγωγή εκτεταμένου εμπορίου και με τις αποικίες. Φεύγει δηλαδή από τα όριά της και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για εκτεταμένο κράτος, που όμως κρύβει αβεβαιότητα.

• **«πανταχοῦ δέ...ξυγκατοικίσαντες» - μνημεία συμφορῶν και νικῶν:** οι Αθηναίοι δεν αποκλείουν τις ήττες. Ο ιστορικός τις αποδέχεται. Είναι μια προσπάθεια μετριασμού του ιδεαλιστικού κλίματος, που ως τώρα έχει δημιουργηθεί. Προσπάθεια κατάδειξης ότι οι αποτυχίες δεν είναι παράγοντας απογοήτευσης, αλλά διδαχής και μαθήματος για μελλοντική πορεία στη ζωή. Πάντως, η καταμέτρηση επιτυχιών – αποτυχιών των Αθηναίων βγάζει θριαμβευτικό νικητή τις επιτυχίες.

• **«περὶ ταύτης...κάμνειν»:** κλείνει ο ύμνος προς την Αθήνα, την οργάνωση και το πολίτευμά της. Είναι ο επίλογος λοιπόν του ύμνου της Αθήνας. Από εδώ και πέρα ο ρήτορας περνά σταδιακά στο εγκώμιο των

*¹ Κληρουχία: διανομή γης, με κλήρωση, σε ακτήμονες.

νεκρών. Θα ακολουθήσουν η προτροπή και η παραμυθία. Η τελευταία αυτή περίοδος του κεφαλαίου 41 είναι συνδετική. Συνδέει τον **ΥΜΝΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ** (κεφ. 36-41) με τον πραγματικό **ΕΠΙΤΑΦΙΟ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ** (κεφ. 42-45).

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: «εἰκὸς ἐστί». Πρόκειται για φράση «κλειδί». Δεν αφήνει στους πολίτες περιθώρια να αδιαφορήσουν για την πόλη. Είναι φυσικό να πεθαίνει κανείς και να κοπιάζει γι' αυτήν. Υποχρέωση των πολιτών είναι όχι η αναβλητικότητα, αλλά η θυσία για την πόλη.

Ο Ι. Κακριδής παρατηρεί:

«Σε μια τέτοια πολιτεία (ενν. Αθήνα) και σ' έναν τέτοιο πολίτη ταιριάζει όλου του κόσμου ο θαυμασμός. Οι εχθροί της Αθήνας και οι υπήκοοί της, όσο και να μην το θέλουν οι γενιές οι σύγχρονες και οι μελλούμενες, όσο μεγάλο δικό τους έργο κι αν έχουν, έρχονται και θα έρχονται να σταθούν μπροστά στο θαύμα της Αθήνας, χωρίς να μπορούν να το καταλάβουν, όσο κι αν το αγαπούν, όσο κι αν το μισούν. Τι τον θέλουμε τον επικό και το λογογράφο, για να μας υμνήσει με τις υπερβολές του; Εμείς την κάθε θάλασσα και στεριά την αναγκάσαμε ν' ανοίξει δρόμο στην τόλμη μας και σε κάθε τόπο στήσαμε μνημεία αθάνατα για τα καλά και τα κακά που μας έτυχαν. Στη δόξα της Αθήνας έρχεται να παρασταθεί μάρτυρας όλη η άψυχη φύση».

ΠΡΟΣΟΧΗ:

Στο κεφάλαιο 41 έχουμε το φαινόμενο της **ΔΙΜΕΛΙΑΣ** (δηλαδή πρόκειται για ζεύγη λέξεων ή φράσεων με την ίδια ή αντίθετη σημασία). Έτσι το ύφος των λόγων γίνεται **ΠΙΟ ΕΝΤΟΝΟ** και **ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΟ**. Η περιγραφή καθίσταται **ΠΙΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΗ** και **ΣΑΦΗΣ**. Τα ζεύγη είναι:

- α) «πᾶσαν πόλιν - καθ' ἑκαστον».
- β) «τῷ πολεμίῳ - τῷ ὑπηκόῳ».
- γ) «ἔρχεται - ἄρχεται».
- δ) «μετὰ μεγάλων σημείων - οὐ δὴ τοι ἁμάρτυρον».
- ε) «τοῖς τε νῦν - τοῖς ἔπειτα».
- στ) «οὔτε Ὀμήρου - οὔτε ὅστις».
- ζ) «θάλασσαν - γῆν».
- η) «κακῶν τε - κάγαθῶν».

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦ. 42 - 43

Κεφάλαιο 42

Έπαινος των νεκρών.

ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ

(α) Η μακρηγορία του ρήτορα οφείλεται στην προσπάθειά του να διαφωτίσει τους ακροατές του για την υπεροχή της πόλης τους με απτές αποδείξεις.

(β) Οι προκείμενοι νεκροί με το θάνατό τους επισφράγισαν την πίστη τους στην υπεροχή της πόλης τους (42, 2).

(γ) Ο θάνατός τους είναι δικαίωση του ήθους τους, αλλά και εξαγνισμός τους για όποια αδυναμία έδειξαν ως άνθρωποι στη ζωή τους (42, 3).

(δ) Ρίχτηκαν στον κίνδυνο ανεξάρτητα από την κοινωνική θέση τους και την οικονομική κατάστασή τους και πολέμησαν με απaráμιλλη γενναιότητα και κέρδισαν τον μεταθανάτιο έπαινο (42, 4).

Περιεχόμενο - Καινοτομία

Στο κεφ. 42 έχουμε τον τυπικό έπαινο των νεκρών, που αποβλέπει στο συγκινησιακό μέρος της ψυχής. Στη ρητορική λέγεται “παθοποιΐα”: “*ἡ τῶν παθῶν διέγερσις*”. Επομένως ο Θ. με το κεφάλαιο αυτό ανταποκρίνεται, τόσο σε μορφή όσο και σε περιεχόμενο στο τυπικό διάγραμμα των επιταφίων. Το ιδιαίτερο στοιχείο στο χειρισμό αυτού του επαίνου από το Θ. βρίσκεται στην απροσδόκητη δήλωσή του ότι ο αναμενόμενος έπαινος έχει γίνει κιάλας στο μεγαλύτερό του μέρος. Αυτό αποτελεί ένα πρωτότυπο και αποδοτικό ρητορικό τέχνημα για την τυπική παράκαμψη των αναγκών της δομής. Πρόκειται για την ξαφνική αποκάλυψη στην § 2 ότι “*καὶ εἴρηται αὐτῆς* (της ευλογίας) *τὰ μέγιστα*”. Μ’ άλλα λόγια δε μένουν πια παρά ελάχιστα να πει για έπαινο των νεκρών που τιμώνται εκείνη την ημέρα. Με τον τρόπο αυτό εγκαινιάζει ο Θ. μια καινούργια αντίληψη επαίνου των νεκρών. Σύμφωνα μ’ αυτή εκθειάζονται όχι τα κατορθώματα, γιατί λαμπρύνουν το κράτος, αλλά αντίθετα εκθειάζεται η δύναμη του κράτους και η επίδραση που άσκησε στο φρόνημα των νεκρών, ώστε να το κάνει ηρωικό. Η πολιτεία δημιουργεί τις προϋποθέσεις και η ανδρεία με την αυτοθυσία είναι ώριμος καρπός, το αποτέλεσμα αυτής της διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα στην πόλη και τον πολίτη. Οι νεκροί με το θάνατό τους δικαιώνουν την πολιτεία και πιστοποιούν την αρετή τους.

Έτσι συνδέει την αρετή, τα κατορθώματα και τη θυσία των νεκρών με το εγκώμιο που έπλεξε για την πόλη.

Στον έπαινο των νεκρών, εκτός του ιδιαίτερου τρόπου που τον χειρίζεται ο Θ., συνηθισμένα κοινοτοπικά μοτίβα ήταν να εξαίρονται:

- (α) η αυτοθυσία,
- (β) η πίστη στην ηρωική παράδοση του αθηναϊκού στρατού,
- (γ) η αφοσίωση στα ευγενικά ιδανικά της αθηναϊκής πολιτικής,
- (δ) η σημασία της θυσίας των νεκρών για την ελευθερία και τη δόξα ολόκληρης της Ελλάδας.

- **«Δι' ὃ δὴ...ὁμοίως»:** τα κίνητρα του πολέμου είναι διαφορετικά μεταξύ των δύο πόλεων που συγκρούονται (Αθήνα - Σπάρτη). Οι Αθηναίοι πολεμούν για ανώτερα αγαθά. Πιστεύουν σ' ένα ιδανικό, σε μια ιδέα. Διαθέτουν υψηλό φρόνημα και ευψυχία την ώρα της μάχης. Προσδοκούν να διατηρήσουν την πόλη τους ελεύθερη.

- **«Δι' ὃ δὴ...καθιστάς»:** ο ρήτορας προσπαθεί να δικαιολογήσει την εκτενή του αναφορά στον ΕΠΑΙΝΟ της ΑΘΗΝΑΣ. Συνδέει το εγκώμιο της Αθήνας με το εγκώμιο των νεκρών, τονίζοντας ότι έπαινος της πόλης είναι και έπαινος των νεκρών, που θυσιάστηκαν γι' αυτήν. Έτσι παρουσιάζεται ο Αθηναίος ως ο τέλειος πολίτης και προβάλλεται ως αντάξιο μέλος μιας αναπτυγμένης πολιτείας.

Ο ομιλητής ήθελε ουσιαστικά με το εγκώμιο της πόλης να φωτίσει το ακροατήριό του, για το πόσο σημαντικός είναι ο αγώνας (Πελοποννησιακός πόλεμος) και πόσο πολύ σημαντικά αγαθά διακυβεύονται. Ας μην ξεχνάμε ότι ήδη είχε περάσει το 1^ο έτος του πολέμου. Η Αθήνα είχε γνωρίσει αρκετές ήττες και στην πόλη επικρατούσε αντιπολεμικό κλίμα και πεσμένο ηθικό. Ο ρήτορας λοιπόν με το εγκώμιο της πόλης προσπάθησε να ανεβάσει το ηθικό των πολιτών και να τονώσει το φρόνημά τους. Τους προτρέπει ν' αγωνιστούν, για να μη χάσουν όλα όσα ανέφερε (κεφ. 36 - 41).

- **«ἃ γὰρ τὴν πόλιν ὕμνησα»:** ο ρήτορας προσπαθεί να αιτιολογήσει την παρέκκλισή του από τη δομή του τυπικού Επιταφίου λόγου.

- **«αἱ τῶνδε...ἐκόσμησαν»:** η αξία της θυσίας των νεκρών ήταν μεγάλη. Έκαναν τη ΘΕΩΡΙΑ - ΠΡΑΞΗ. Γιατί οι πράξεις των νεκρών δε διαψεύδουν το ρήτορα. Αντίθετα, οι νεκροί με τη θυσία τους επαληθεύουν το εγκώμιο του ρήτορα. Επιβεβαίωσαν και επισφράγισαν όλα όσα ειπώθηκαν προηγουμένως, δίνοντας έμπρακτη απόδειξη του υψηλού αθηναϊκού ήθους.
- **«καὶ οὐκ ἄν...φανείη»:** ο ρήτορας τονίζει τη μοναδικότητα της ανδρείας των νεκρών, οι οποίοι απέδειξαν έμπρακτα το μεγαλείο της Αθήνας. Άρα, αφού τα προηγούμενα λόγια του τεκμηριώθηκαν, δεν υπάρχει σ' αυτά το στοιχείο της υπερβολής.

- **«δοκεῖ δέ...καταστροφή»:** γίνεται διαχωρισμός των νεκρών σε δύο κατηγορίες. Στους ΝΕΟΥΣ, οι οποίοι πολέμησαν για πρώτη φορά, και στους

ΓΕΡΟΥΣ, οι οποίοι πολέμησαν ακόμη μια φορά. Πάντως, για νέους και γέρους, η μάχη αυτή ήταν η τελευταία, αφού σκοτώθηκαν. Οι μεν νέοι έδειξαν για πρώτη και τελευταία φορά ανδρεία, ήταν δηλαδή η πράξη τους το πρώτο μήνυμα του φρονήματός τους («πρώτη τε μηνύουσα»). Οι δε γέροι δείχνοντας «αρετή» στη μάχη έκλεισαν τιμημένα τη ζωή τους. Η θυσία τους λοιπόν ήταν επισφράγιση της ηθικής ζωής τους («τελευταία βεβαιούσα»).

- **«καὶ γὰρ τοῖς ἄλλα...ἔβλαψαν»:** τρίτη κατηγορία νεκρών ήταν εκείνοι που στη ζωή τους, αν και δεν ήταν ενάρετοι, ωστόσο την ώρα της μάχης έδειξαν γενναιότητα μοναδική. Ο ρήτορας τονίζει ότι αυτών το ήθος και η αξία έχει αποκατασταθεί εξαιτίας της ανδρείας τους, η οποία έσβησε κάθε ηθικό τους παράπτωμα («ἀγαθὸν γὰρ κακὸν ἀφανίσαντες»). Απέκτησαν λοιπόν και αυτοί φήμη, αφού η θυσία τους υπερκάλυψε το ηθικό τους τέλμα. Πάντως, αν και δεχόμαστε ότι ο άνθρωπος μπορεί να αλλάξει νοοτροπία και από αδιάφορος να γίνει γενναίος, δεν μπορούμε να αποδεχτούμε ότι μία μεμονωμένη θυσία έχει τόση αξία, ώστε να «σβήσει» όλες τις ηθικές τους παραβάσεις.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: πάντως, ο ρήτορας εγκωμιάζει έντονα και αυτήν την κατηγορία των νεκρών, παραλείποντας διπλωματικά το ηθικό κενό της ζωής τους και προβάλλοντας την πολεμική τους αρετή. Αυτό το κάνει γιατί: **α.** συνηθίζεται να τιμούνται οι νεκροί, ακόμη και οι ανέντιμοι στη ζωή τους, αν έδειξαν ανδρεία στη μάχη. **β.** θέλει να ενθαρρύνει και τους ζωντανούς, που δεν είναι ενάρετοι, ν' αγωνιστούν με κίνητρο την υστεροφημία και την αποκατάσταση του ονόματός τους. **γ.** δε θέλει να δυσαρεστήσει κανέναν από τους συγγενείς των νεκρών.

ΠΡΟΣΟΧΗ: γενικά όλοι οι νεκροί, ανεξάρτητα από τον πρότερο βίο τους, είναι ΣΠΟΥΔΑΙΟΙ, γιατί πρόσφεραν στην πόλη, ότι πιο πολύτιμο είχαν, την ίδια τους τη ΖΩΗ.

- **«τῶνδε δὲ οὔτε...σφῆσθαι»:** ούτε πλούσιοι ούτε φτωχοί έδειξαν δειλία στη μάχη. Φάνηκαν ανιδιοτελείς. Αποδείχτηκε ότι νοιάστηκαν για το παρόν και δε σκέφτηκαν υστερόβουλα για το μέλλον. Αγωνίστηκαν με κέφι, για να τιμωρήσουν τους εχθρούς τους. Τα κατορθώματά τους συνδέονται με τους δημοκρατικούς θεσμούς. Πολέμησαν γιατί: **α.** ήθελαν την πόλη τους ΕΛΕΥΘΕΡΗ. **β.** ήταν αφοσιωμένοι στην ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ. **γ.** ήταν ΑΞΙΑ τέκνα μιας ΑΞΙΑΣ και ΕΝΔΟΞΗΣ πόλης.

- **«τὸ μὲν αἰσχρὸν...ἔφυγον» - συμπέρασμα:** όσοι σκοτώθηκαν ήταν σίγουρα ανδρείοι.

ΚΛΙΜΑΚΩΣΗ ΤΗΣ ΑΝΔΡΕΙΑΣ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ

- **«ἀναβολὴν τοῦ δεινοῦ ἐποιήσατο».**
- **«ἐβουλήθησαν...τιμωρεῖσθαι».**

- «τὸ μὲν αἰσχρὸν τοῦ λόγου ἔφυγον».
- «τὸ δὲ ἔργον τῷ σώματι ὑπέμειναν».
- «ἀπηλλάγησαν».

Κεφάλαιο 43

Προτροπή για τους πολίτες.

Προσπαθεί ο ρήτορας να τονώσει το πατριωτικό φρόνημα των Αθηναίων.

ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ

(α) Οι ζώντες πρέπει να φανούν άξιοι υπερασπιστές της πόλης τους, που το μεγαλείο της είναι δημιούργημα ανδρών με υψηλό φρόνημα (43, 1-2).

(β) Οι νεκροί κέρδισαν ο καθένας ξεχωριστά τον αιώνιο και πάνδημο έπαινο με τη διαιώνιση της μνήμης τους για την υπέροχη προσφορά τους (43, 3).

(γ) Αυτούς τους νεκρούς πρέπει να μιμηθούν οι ζώντες, για να κερδίσουν με την ελευθερία την ευτυχία (43, 4).

(δ) Όλοι και στην ευτυχία τους και στη δυστυχία τους, οφείλουν να είναι πρόθυμοι για τη θυσία (43, 5).

(ε) Ο θάνατος που έρχεται ύστερα από δειλία είναι ατιμωτικός, ενώ ο γενναίος θάνατος είναι λυτρωτικός (43, 6).

Αρχίζει λοιπόν ο προτρεπτικός – παραινετικός λόγος προς τους Αθηναίους. Ο ρήτορας τους συμβουλεύει να δείξουν ανάλογο φρόνημα με των νεκρών.

- **«καὶ οἶδε...ἐγένοντο»:** έχουμε ανακεφαλαίωση του επαίνου των νεκρών – κατακλείδα του επαίνου. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο ρήτορας δεν ξεχνά την πόλη. Η ανδρεία των νεκρών ήταν το φυσικό αποτέλεσμα μιας ιδανικά πλασμένης πόλης.

- **«τοὺς δὲ λοιπούς...ἔχειν»:** όσοι ζουν δεν πρέπει να δείξουν λιγότερο θάρρος από τους νεκρούς, ούτε ζήλια, αλλά σ' αυτούς εὐχεται ο ρήτορας να μην έχουν κακό τέλος. Πάντως, επωμίζονται το βάρος των ηρωικών πράξεων των προγόνων τους και καλούνται να τιμήσουν την αξία τους και να επιβεβαιώσουν και τη δική τους, δείχνοντας τουλάχιστον την ίδια ανδρεία και το ίδιο υψηλό φρόνημα. Έχουν χρέος να κρατήσουν την ένδοξη παράδοση που δημιούργησαν οι νεκροί, παρουσιάζοντάς την έμπρακτα στη ζωή τους.

- **«ἂν τίς...μηκύνει»-«λέγων...ἔνεστιν»:** αναφέρεται στα αγαθά για τα οποία οφείλουν οι πολίτες να αγωνίζονται. Τέτοιο αγαθό είναι **η ελευθερία** της πατρίδας, προϋπόθεση απαραίτητη και βάση της προόδου και της ανάπτυξης. Ακόμη, **η υστεροφημία** (την οποία υπολόγιζαν υπέρμετρα οι αρχαίοι Έλληνες).

- **«καὶ ἐραστάς...αὐτῆς»:** έκφραση υπέρμετρης αγάπης για την πατρίδα και ειδικότερα για την Αθήνα. Πίσω από τη δήλωση πρέπει να κρύβεται ο **Θουκυδίδης**, αφού η λατρεία του για την πόλη ήταν αμέριστη.

• **«καὶ ὅταν ὑμῖν...ἐκτίσαντο»:** ἔμμεση προτροπή να ενεργήσουν οι πολίτες με τον ίδιο τρόπο, ὅπως κι οι νεκροί. Να δείξουν δηλαδή υψηλό φρόνημα, γενναιοψυχία, ανιδιοτέλεια. Οι νεκροί είναι παραδείγματα προς μίμηση.

• **«καὶ ὅποτε...προϊέμενοι»:** οι νεκροί πολεμιστές πρόσφεραν το πολυτιμότερο αγαθό που είχαν στην πόλη. Δηλαδή, τη **ζωή** τους. Αυτό είναι πολύ σημαντικό, γιατί πράγματι πολύ δύσκολα ο άνθρωπος θυσιάζει τη ζωή του, ακόμη κι αν πρόκειται για το υψηλότερο ιδανικό. **Το άδηλο άλμα προς το άγνωστο** προκαλεί **δέος**. Κι ὁμως οι εν λόγω πολεμιστές βρήκαν το κουράγιο και «τὸ δ' ἔργον τῷ σώματι ὑπέμειναν». Η προσφορά της ζωής τους ἦταν ο μεγαλύτερος **«φόρος»**, που θα μπορούσαν να «πληρώσουν» στην πόλη. Η αξία της θυσίας τους τονίζεται με τον υπερθετικό βαθμό **«κάλλιστον»**.

• **«κοινὴ γὰρ τὰ σώματα...καταλείπεται»:** ο ρήτορας απαριθμεί τι κατέκτησαν οι νεκροί με τη θυσία τους. Έναν **ἐνδοξο τάφο** και έναν **αιώνιο ἔπαινο**. Μπορεί να ἔδωσαν τη ζωή τους, αλλά η πόλη τους τίμησε ανάλογα και οι ίδιοι απέκτησαν **υστεροφημία**. Εδώ γίνεται ἔμμεση παρότρυνση με κίνητρο την υστεροφημία, που είναι σίγουρο ὅτι γοητεύει τους ζώντες πολίτες.

• **«ἀνδρῶν γὰρ ἐπιφανῶν πᾶσα γῆ τάφος»:** ο ρήτορας δεν εννοεί τον υλικό τάφο. Τάφος νοητός για τους σπουδαίους ἄνδρες είναι ὅλη η γη. Αυτό σημαίνει ὅτι η φήμη τους ἔχει απλωθεῖ παντού, δεν τη χωρά ένας πέτρινος τάφος. Οι νεκροί πολεμιστές ἔχουν πια αναχθεῖ **σε σύμβολα, σε δείγματα ἀρετῆς, σε ἀξεπέραστα πρότυπα ἀνδρείας**. Πρόκειται για τους ιδανικούς πολίτες που δε γίνεται να περιοριστούν στα στενά ὅρια μιας πόλης μόνο. Ανήκουν σ' ὅλη την ἀνθρωπότητα. Ἐχουν υψωθεῖ **στην αἰωνιότητα** σε μια **ιδεαλιστική σφαῖρα**. Ξεπέρασαν τα ὅρια **της μετριότητας**, ἔγιναν **ἥρωες** και συνεπῶς «ἔσπασαν» τα ὅρια του **τόπου** και του **χρόνου** τους. Αποτελοῦν διαχρονικὸ χαρακτηριστὴρα οδηγό, για ὅλες τις γενιές και τους λαούς.

• **«καὶ οὐ στηλῶν...ἐνδαιτᾶται»:** δεν ἔχει και τόσο μεγάλη σημασία η ἔκβαση του αγώνα, ὅσο τα κίνητρα, οι ιδέες και τα ιδανικά, στα οποία πίστευαν οι νεκροί. Οι μεταγενέστεροι θα θυμούνται κυρίως **το φρόνημά τους**, που είναι **σταθερό** και λιγότερο τα ἀνδραγαθήματά τους, δηλαδή το ἀποτέλεσμα του αγώνα. Εκείνο που μετράει είναι ο ίδιος **ο αγώνας**. Τελικὰ λοιπόν, οι πολεμιστές που θυσιάστηκαν ἔγιναν **στυλοβάτες** ενός λαμπροῦ πολιτισμοῦ. Και εδὼ πάλι ἔχουμε ἔμμεση προτροπή προς τους ζωντανούς να μιμηθοῦν τους νεκρούς, με κίνητρο την υστεροφημία.

• **«εὐδαιμον...εὐψυχον» - (Βλέπε και σχετική εργασία στο τέλος των σημειώσεων):** Υπάρχει σχέση εξάρτησης μεταξύ ευτυχίας, ελευθερίας και ἀνδρείας. Για να είναι κάποιος ευτυχισμένος, πρέπει να είναι ελεύθερος και για να είναι ελεύθερος, πρέπει να είναι ἀνδρείος. Ἄρα, **η ελευθερία** είναι συνώνυμο **της ευτυχίας**. Η ελευθερία πάντως επιτυγχάνεται μόνο με **τη δημοκρατία**. Πραγματικὴ ελευθερία είναι **η εσωτερικὴ - ἠθικὴ**, ενώ εξίσου σημαντικὴ είναι και **η πολιτικὴ ελευθερία**. Σήμερα ο ἄνθρωπος δεν ἔχει εσωτερικὴ ελευθερία (εἶναι υπῆκοος του ευδαιμονισμοῦ, υποταγμένος στα πάθη του και δέσμιος της υλιστικῆς νοοτροπίας). Το άτομο λοιπόν καλεῖται να εφαρμόσει την εξῆς μέθοδο: **ΕΥΨΥΧΙΑ - ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ - ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ**.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: ο Γεωργούλης παρατηρεί σχετικά: «ο άνθρωπος δε γεννιέται, αλλά γίνεται ελεύθερος, ύστερα από αδιάκοπο αγώνα. Τον περισσότερο καιρό υποκύπτοντας ασυνείδητα σε κάθε λογής δουλεία, χάνει το αληθινό βίωμα της ελευθερίας. Το να κρατηθεί κανείς στην περιοχή της ελευθερίας είναι επίπονο αγώνισμα».

- **«οὐ γὰρ οἱ κακοπραγούντες...πταίσωσιν»:** γίνεται διάκριση πολιτῶν, α' κατηγορία (φτωχοί), β' κατηγορία (πλούσιοι). Ο ρήτορας παροτρύνει τους πλουσίους ν' αγωνιστούν για τα πλούτη τους. Παρότρυνση στους εὐπορους να ξεπεράσουν τον ατομισμό τους, ἔστω και με κίνητρο την περιουσία τους.

- **«ἀλγεινότερα γὰρ...θάνατος»:** ο θάνατος στη μάχη είναι προτιμότερος, γιατί υψώνεται στη σφαίρα των ηρώων. Η ασφαλέστερη ζωή είναι **η αιώνια** ζωή στις συνειδήσεις των άλλων, δηλαδή ο θάνατος για ένα ιδανικό.

Στο κεφάλαιο 43 ο Περικλής εὐχεται και συμβουλεύει τους συμπολίτες του:

1. Το φρόνημά τους εναντίον των εχθρῶν να τους φέρει σε μικρότερο κίνδυνο.
2. Να ἔχουν το ίδιο ηρωικό φρόνημα με τους νεκρούς.
3. Να ἔχουν τους νεκρούς ως πρότυπά τους.
4. Να προτιμήσουν τον ἔνδοξο θάνατο παρά την ανέντιμη ζωή.
5. Να γνωρίζουν ὅτι η αυτοθυσία γίνεται παντοῦ γνωστή.
6. Να θυμούνται τις προγονικές ἀρετές.
7. Να εἶναι ἔτοιμοι για ηρωικές πράξεις.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ ΚΕΦ. 44-45

Κεφάλαιο 44

Προτροπή για τους γονείς των νεκρών, παραμυθία (παρηγοριά).

Το κεφάλαιο 44 αποτελεί τον παραμυθητικό – παρηγορητικό λόγο για τους συγγενείς των νεκρών πολεμιστών.

ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ

(α) Οι γονείς των προκειμένων νεκρών ας θεωρούν παρηγοριά τους το ότι συνέπεσε τα παιδιά τους να πεθάνουν ένδοξα πάνω στην ευτυχία τους (44, 1).

(β) Δύσκολο βέβαια να ξεχάσουν οι γονείς την ευτυχία που τους χάρισαν τα παιδιά τους, όσο ζούσαν (44, 2).

(γ) Όσοι γονείς έχουν ηλικία τεκνοποίησης μπορούν να ελπίζουν στην απόκτηση κι άλλων παιδιών (44, 3).

(δ) Όσοι γονείς είναι προχωρημένης ηλικίας ας έχουν για παρηγοριά τη δόξα των παιδιών τους (44, 4).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

(α) Ενώ το προηγούμενο κεφ. αποτελεί γενική παραίνεση προς τους επιζώντες, το παρόν κεφ. περιέχει τον παραμυθητικό λόγο στους γονείς των νεκρών. (β) Ο Περικλής μολονότι κινείται στο παραινετικό μέρος του λόγου του μέσα στους καθιερωμένους κοινούς τόπους των επιταφίων προβάλλει ωστόσο παρηγορητική επιχειρηματολογία ορθολογική και ανεπιτήδευτη αποφεύγοντας παραμυθητικούς πλατειασμούς και γλυκερότητες που συνηθίζονται σε άλλους επιταφίους. Η επιχειρηματολογία του ρήτορα στηρίζεται στον ορθό λόγο περισσότερο και λιγότερο στο συναίσθημα.

Γενικά – Αισθητικά

Το κεφάλαιο αυτό αποτελεί ένα τυπικό μέρος των Επιταφίων λόγων, την **παραμυθίαν** (παρηγοριά) **προς τους γονείς**. Βέβαια το επί μέρους θέμα προσφέρεται στο συγγραφέα ή ρήτορα, για να πρωτοτυπήσει. Αρχικά η **σύνδεση** με το προηγούμενο θέμα: «**δι' ὅπερ**». Αυτό αναφέρεται στη σκέψη με την οποία τελείωσε το προηγούμενο κεφάλαιο πως «προτιμότερος είναι ο

τιμητικός θάνατος παρά η ατιμωτική ζωή». Στη σκέψη αυτή θα στηριχτεί στην πρώτη παράγραφο, για να παρηγορήσει τους γονείς των νεκρών (δεν έχει σημασία πόσο θα ζήσει κανείς, σημασία έχει ο θάνατος ή οι λύπες του να συνοδεύονται από το τιμητικό αίσθημα της εκπλήρωσης ενός υψηλού χρέους ή σημασία έχει να πεθάνει κανείς την ώρα της δύναμης και της ευτυχίας του). Ο ρήτορας **θα αποφύγει τον «όλοφυρμό»** (στοιχείο τυπικό των Επιταφίων λόγων), θα ασχοληθεί μόνο με την **«παραμυθία»** (=παρηγοριά) που στηρίζεται σε ηθικές σκέψεις. Ωστόσο, στην §2 δε θα αποφύγει τον ανθρώπινο πειρασμό να σκεφτεί πως η παρηγοριά στην περίπτωση αυτή είναι πράγμα δύσκολο. Η ευτυχία των άλλων θα είναι κάτι που θα φέρει στη μνήμη των γονέων τις ευτυχισμένες στιγμές του παρελθόντος, όταν ζούσαν ακόμα τα παιδιά τους (ο πόνος είναι μεγάλος, όταν χάνεις μια ευτυχία που είχες). Είναι σαν να αναγνωρίζει ο ρήτορας ότι οι ηθικές σκέψεις του δεν έχουν τη δύναμη να απαλύνουν τον ανθρώπινο φυσικό πόνο. Γι' αυτό στις §§ 3, 4 δοκιμάζει μια άλλου είδους παρηγοριά: οι νέοι γονείς αρχικά (§3) μπορούν να αποκτήσουν άλλα παιδιά. Αυτό θα είναι μια νέα χαρά που θα νικήσει την παλαιά λύπη. Έδω θα θυμηθεί πάλι ότι είναι πολιτικός, που πρώτο του μέλημα έχει το σύνολο. Τα νέα παιδιά θα είναι καλό και για την πόλη (για δύο λόγους, την αύξηση του πληθυσμού πρώτο, το υλικότερο, και δεύτερο το αίσθημα της ευθύνης που θα υπάρχει σε όσους έχουν παιδιά, όσον αφορά τις αποφάσεις για τα κοινά πράγματα). Στην παράγραφο 4 θα απευθυνθεί στους γέροντες γονείς. Στην ηλικία της σωματικής παρακμής θα προσφέρει μια ψυχική ανακούφιση και θα ζητήσει μια ψυχική ανάταση: οι γέροντες να θεωρούν σαν κέρδος το μακρό ευτυχισμένο παρελθόν για το σύντομο και δύσκολο υπόλοιπο τμήμα της ζωής τους και να τους διακρίνει όχι η επιδίωξη του υλικού κέρδους αλλά της τιμής.

Πραγματολογικά

- **ἐπίστανται**: εναλλαγή προσώπου σε σχέση με το προηγούμενο «ὅσοι πάρεστε». Είναι σα να θέλει να περιλάβει όχι μόνο τους παρόντες, αλλά και όλους γενικά που έχουν σχέση με την περίπτωση.
- **ἐνευδαιμονῆσαι...ἐντελευτήσαι ξυνεμετρήθη**: το χωρίο είναι ερμηνευτικά δύσκολο. Θέλει να παρουσιάσει και να εξάρει τη σύμπτωση του θανάτου με την ευτυχία.
- **ἐκ τοῦ ὁμοίου κινδυνεύωσι**: όσοι έχουν παιδιά είναι φυσικό να είναι περισσότερο προσεχτικοί ή υπεύθυνοι στις αποφάσεις τους που αφορούν κινδύνους της πόλης.
- **ἐν τῷ ἀχρείῳ τῆς ἡλικίας**: παρουσιάζει τη γεροντική ηλικία σαν ανίκανη και για αναπαραγωγή και για άλλα έργα.
- **τὸ κερδαίνειν ὥσπερ τινὲς φασί**: κατά τον Πλούταρχο η γνώμη αυτή είναι του Σιμωνίδα (Σιμωνίδης ἔλεγε πρὸς τοὺς ἐγκαλοῦντας αὐτῷ

φιλαργυρίαν, ὅτι τῶν ἄλλων ἀπεστερημένος διὰ τὸ γῆρας ἡδονῶν ὑπὸ μιᾶς ἔτι γηροβοσκεῖσθαι, τῆς ἀπὸ τοῦ κερδαίνειν).

• **«ἐν πολυτρόποις ξυμφοραῖς - οὗ ἂν ἐθὺς γενόμενος ἀφαιρέθῃ»:** εκφράζουν και την προσωπική πείρα του Θουκυδίδη, που και είχε τύχη «πολύτροπον» και έχασε αξιώματα και ελπίδες που είχε.

Ἠθικά – Ἰδεολογικά

• **«οὐκ ὀλοφύρομαι μᾶλλον ἢ παραμυθήσομαι»:** ο Θουκυδίδης πολλές φορές στο ἔργο του μας αποδείχνει πόσο βαθιά γνωρίζει την ανθρώπινη ψυχή και τις αντιδράσεις της. Ἐτσι κι ἐδῶ θα μας πει ὅτι δε χρειάζεται κλάμα, γιατί αυτό μεγαλώνει τον πόνο του γονιού που χάνει το παιδί του, αλλά χρειάζεται παρηγοριά με στοιχεία πειστικά. Το ίδιο ακριβῶς θα μας πει και ο Πλάτωνας στο *Μενέξενο*: «τον πατέρα μας και τις μητέρες πρέπει πάντα να τους παρηγορούμε, αν συμβεῖ να τους βρει η συμφορά, και να μην παρασυρόμαστε σε θρήνους μαζί τους, γιατί δε χρειάζονται επιπρόσθετη λύπη. Ἀλλῶστε, η τύχη που τους βρήκε – δηλαδή να χάσουν το παιδί τους – είναι αρκετή να τους δώσει αυτή τη λύπη».

• **«καὶ οἷς εὐδαιμονῆσαι τε ὁ βίος ὁμοίως καὶ ἐντελευτῆσαι ξυνεμετρήθη»:** ἐδῶ γίνεται μια προσπάθεια του ρήτορα να συνδέσει το θάνατο με την ευτυχία. Αυτό βέβαια είναι λίγο δυσνόητο ἀπὸ την ανθρώπινη λογική, που βλέπει τη ζωή ὁμορφη και το αποδείχνει με πειστικά επιχειρήματα. Ὅμως υπάρχει και η ἄποψη ὅτι ο ἄξιος βρίσκει την αναγνώριση στο μέγιστο βαθμό μετὰ το θάνατό του. Αυτή η σύνδεση λοιπὸν ευτυχίας στη ζωή και στο θάνατο, που μπορεί να εννοηθεῖ ποικιλότροπα, φαίνεται ὅτι ἔχει μᾶλλον το νόημα μιας ἐντιμης ζωῆς μέχρι που να ἔρθει ἓνας ἐντιμος θάνατος, ὅπως είναι αὐτός στο πεδίο της μάχης για τη σωτηρία της πατρίδας. Ἐτσι δε φτάνει κανείς να είναι ευτυχισμένος για ἓνα διάστημα της ζωῆς του, ἀλλὰ σ' ὅλη τη διάρκειά της.

• **«καὶ τῇ τῶνδε εὐκλείᾳ κουφίζεσθε»:** ὄνειρο του κάθε γονιού είναι να ἔχει παιδιά ἐνάρετα και ἐνδοξα, τονίζει ο Πλάτων στο *Μενέξενο*. Και πραγματικά είναι μεγάλη ανακούφιση για το γονιὸ που χάνει το παιδί του, ὅταν αὐτός ο θάνατος συνοδεύεται ἀπὸ την τιμή και τη δόξα, γιατί αὐτὰ ἀνήκουν και στο γονιό.

Κεφάλαιο 45

Προτροπή για τους γιους, αδερφούς και χήρες των προκείμενων νεκρών.

Γενικά – Αισθητικά

Στο κεφάλαιο αυτό, το τελευταίο της «εκθέσεως», ο ρήτορας θα προσπαθήσει να παρηγορήσει από τη μια τους γιους και αδερφούς των νεκρών, από την άλλη τις χήρες των νεκρών. Για τους γιους και αδερφούς ο ρήτορας δεν έχει παρηγορητικούς λόγους να απευθύνει, αντίθετα θα τονίσει το χρέος τους να φτάσουν την αρετή των νεκρών και τη δυσκολία του αγώνα τους. Μπορεί κανείς εδώ να διακρίνει την προσπάθειά του να φρονηματίσει. Για τις χήρες εξάλλου – **αν πρέπει ν' ασχοληθεί και μ' αυτές** – (μια ένδειξη της κατώτερης κοινωνικής θέσης των γυναικών στην αρχαία Αθήνα), θα τονίσει το καθήκον τους να βυθιστούν στην αφάνεια της γυναίκας και ιδιαίτερα της χήρας γυναίκας.

Πραγματολογικά

- **«(παισι) δ' αὖ»:** χρησιμοποίησε το αντιθετικό «δ' αὖ», για να τονίσει πως, ενώ για τους γονείς προηγουμένως είχε παρηγορητικούς λόγους, για τους νέους κι αδερφούς δεν μπορούσε παρά προτροπές να απευθύνει για το δύσκολο αγώνα τους.

- **«μέγαν τὸν ἀγῶνα»:** ο αγώνας είναι μεγάλος, γιατί πρέπει να φτάσουν και να ξεπεράσουν τις αρετές των νεκρών, έχοντας αντιμέτωπο το φθόνο των συγχρόνων τους.

- **«τὸν γὰρ οὐκ ὄντα ἅπας εἶωθε ἐπαινεῖν»:** κι όμως αντίθετα είπε στο προοίμιο (35,2), όπου μίλησε για το φθόνο του «ἀπειρου ακροατή» για τις αρετές των νεκρών. Ο Ι. Θ. Κακριδής πιστεύει πως στο προοίμιο ο Θουκυδίδης εκφράζει τον εαυτό του του 400 π.Χ., ενώ εδώ γράφει σαν Περικλής του 431 π.Χ.

- **«τὸ δὲ μὴ ἐμποδῶν»:** με αυτό εννοεί τους σκοτωμένους.

- **«εἰ δέ με δεῖ καὶ γυναικείας ἀρετῆς...μνησθῆναι...βραχεῖα παραινεῖν»:** ένα δείγμα της ασήμαντης θέσης που είχε στην αθηναϊκή κοινωνία της εποχής εκείνης η γυναίκα.

- **«τῆς ὑπαρχούσης φύσεως»:** αυτό που ταιριάζει στη γυναικεία φύση κατά το ρήτορα είναι ο περιορισμός στο σπίτι και η ενασχόληση με τα οικιακά. Αν όμως η γυναίκα είναι καταδικασμένη σε αφάνεια, απαραίτητο

συμπλήρωμα της αρετής του άνδρα είναι η αναγνώριση. Αντίθετα, οι γυναίκες των Δωριέων και Αιολέων ζούσαν ζωή πιο ελεύθερη.

- «ἐπ' ἐλάχιστον ἐν τοῖς ἄρσεσιν κλέος ἂν ᾗ»: η σύσταση να μην ακούγεται το όνομα των γυναικών στις συζητήσεις των ανδρών δεν αρμόζει, κατά τον Ι. Θ. Κακριδή, να ειπωθεί από τον Περικλή, ο οποίος ήταν ο σύντροφος της Ασπασίας. Αυτό, για τον ερευνητή, είναι άλλη μια απόδειξη ότι στον Επιτάφιο του Περικλή μιλάει ο Θουκυδίδης του 400 π.Χ.

Ηθικά – Ιδεολογικά

- «τὸν γὰρ οὐκ ὄντα ἅπας εἶωθε ἐπαινεῖν»: εύκολα, πραγματικά, οι ζωντανοί επαινούν ένα νεκρό, γιατί συνηθίζουν να θυμούνται πάντοτε σχεδόν τις καλές πλευρές του νεκρού και όχι τα αρνητικά του χαρακτηριστικά. Πάντως, μπορούμε να πούμε ότι, αν δεν τον επαινούν, τουλάχιστον αποφεύγουν να τον κατηγορούν.

- «φθόνος γὰρ τοῖς ζῶσι πρὸς τὸ ἀντίπαλον»: χρειάζεται πολύ μεγάλη δύναμη, για να φτάσει ο άνθρωπος να αναγνωρίσει την ανωτερότητα του συνανθρώπου του. Και χρειάζεται αυτή η δύναμη, γιατί ο άνθρωπος με τη φιλαυτία και τον εγωισμό του κοιτάζει πολλές φορές μόνο τον εαυτό του και λιγότερο τους γύρω του. Η φράση αυτή δείχνει για πολλοστή φορά τη γνώση της ανθρώπινης νοοτροπίας από τον ιστορικό Θουκυδίδη.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Κεφάλαιο 46

Αμοιβές για τους νεκρούς.

Γενικά – Αισθητικά

Με τον επίλογο ο ρήτορας ξαναγυρνάει σε θέματα του προοιμίου, όπου είχε τονίσει ότι παρά την προτίμησή του στα έργα και όχι στα λόγια, θα ακολουθήσει την καθιερωμένη συνήθεια των Επιταφίων λόγων (**χρή και ἐμὲ ἐπόμενον τῷ νόμῳ - καὶ ἐμοὶ κατὰ τὸν νόμον εἴρηται**). Έτσι ο λόγος κλείνει με κυκλικό τρόπο. Τρεις είναι οι αμοιβές προς τους νεκρούς, **ο λόγος, το έργο** (οι τιμές με τα έργα, όπως η κηδεία κτλ.) και **το ενδιαφέρον της πολιτείας για τα παιδιά** (**αὐτῶν τοὺς παῖδας ἢ πόλις θρέψει**). Με τη σκέψη ότι η αμοιβή των ενάρετων είναι κέντρισμα για αρετή και την προτροπή να επιστρέψει ο καθένας στο σπίτι του μετά το θρήνο για τους νεκρούς, θα τελειώσει ο Επιτάφιος λόγος.

Πραγματολογικά

- **«καὶ ἐμοί»:** επιμένει στο «ἐμοί», γιατί στο προοίμιο είχε τονίσει πως είναι εναντίον της εκφωνήσεως Επιταφίων λόγων.
- **«πρόσφορα»:** τα απαραίτητα στοιχεία του Επιταφίου κατά τη συνήθεια, δηλαδή ο έπαινος, η παραμυθία (παρηγοριά), ο ολοφυρμός.
- **«ἔργῳ κεκόσμηται»:** εννοεί τη μεγαλοπρεπή τελετή της ταφής.
- **«μέχρι τῆς ἡβης»:** η ήβη ολοκληρώνεται στο 18^ο έτος, δηλαδή η πρόνοια για τα τέκνα αρχίζει από την παιδική ηλικία κιόλας και φτάνει μέχρι το 18^ο έτος της ηλικίας. Τη λήξη της κηδεμονίας επισφραγίζει τελετή δημόσια. Αυτή γινόταν κατά τους δραματικούς αγώνες στο θέατρο του Διονύσου, όπου ο κήρυκας παρουσίαζε στους θεατές τους ορφανούς που έβγαιναν από την εφηβεία. Αυτοί κρατούσαν μια πανοπλία, τιμητικό δώρο της πόλης (αυτά περιγράφει ο Αισχίνης στον «κατὰ Κτησιφῶντος» λόγο του).
- **«τοιῶνδε ἀγώνων»:** δηλαδή για την πατρίδα.
- **«ὠφέλιμον στέφανον προτιθεῖσα»:** η μετοχή αναφέρεται στο «αὐτῶν τοὺς παῖδας θρέψει».
- **«ἄθλα γάρ»:** η αιτιολογία και η λέξη «ἄθλα» αναφέρονται και στο λόγο και στο έργο (τελετή της ταφής) και στην ανατροφή των παιδιών.
- **«ἀπολοφυράμενοι»:** ο «ολοφυρμός» ήταν απαραίτητο στοιχείο της ταφής.

«Επιτάφιος» Θουκυδίδου ή Περικλέους; (γενική θεώρηση)

Τι άλλο είναι ο Επιτάφιος, παρά ένα δραστικό ελιξίριο αθανασίας του αθηναϊκού μεγαλείου της κλασικής εποχής; Μήπως είναι η χάρτα οργάνωσης μιας ιδανικής πολιτείας και το αντιστάθμισμα μιας πολιτειακής δομής που υπήρξε στην πραγματικότητα, σε αντίθεση με τη φανταστική σύλληψη της πολιτείας του Πλάτωνα κάποια χρόνια αργότερα; Είναι όλα αυτά μαζί και πολλά άλλα.

Ποιος όμως δικαιούται να υπογράψει την εμπνευσμένη αυτή δημηγορία, ως ο δημιουργός της; Ποιος είναι ο σωστός τίτλος της; Θουκυδίδου «Περικλέους Επιτάφιος» ή Θουκυδίδου «Επιτάφιος» διά στόματος Περικλέους; Ποιος είναι ο ρόλος, τελικά, του ταλαντούχου ιστορικού; Είναι ένας απλός στενογράφος της σοφίας του μεγάλου Περικλή ή ο ευφυής αρχιτέκτονας αυτής της σοφίας;

Είτε το ένα συμβαίνει είτε το άλλο από τα παραπάνω, η κληρονομιά για μας σήμερα είναι ανεκτίμητης αξίας. Όχι τόσο γιατί γνωρίζουμε εκ βάθέων μια πολιτεία που βρέθηκε στο ζενίθ της δύναμής της, αλλά κυρίως γιατί έχουμε στα χέρια μας ένα περιεκτικό εγχειρίδιο πολιτικής θεωρίας, το οποίο περιγράφει τη φύση αναπτυξιακών κοινωνικών δομών και ελπιδοφόρων διαρθρωτικών συνθηκών μιας πόλης. Με δύο λόγια, η δημοκρατική Αθήνα του Περικλή, κατά τον 5^ο π.Χ. αιώνα, είναι «φωτεινός φάρος» για κάθε σημερινή κοινωνία. Και αυτό γιατί, πέραν όλων των άλλων, διδάσκει: την κοινωνική δικαιοσύνη, την αρμονική εφαρμογή των δημοκρατικών θεσμών, την εσωτερική πειθαρχία, την ξέγνοιαστη και συνάμα δημιουργική ζωή, την ηθική αρετή και ανδρεία, την ανιδιοτέλεια και αυτοθυσία, τη σταθερότητα του ορθολογισμού, την επιβράβευση των προσπαθειών και την αναγνώριση κάθε ανθρώπινης αξίας.

Στη γλώσσα της εποχής μας, όλα αυτά συμπυκνώνονται σε μία φράση: Ο Επιτάφιος είναι το σενάριο μιας τελειότητας, που έχει προεκτάσεις σε πολλούς τομείς (αρχές συμπεριφοράς, τρόπους ζωής, συνήθειες, ηθική, πολίτευμα). Έχει όμως – και αυτό είναι πασιφανές στο κείμενο – και μία σταθερή τάση: μία μόνιμη και πολλές φορές ουτοπικά διογκωμένη εξιδανίκευση. Γιατί ποιος μπορεί να πιστέψει ότι όλα λειτουργούσαν τέλεια στην Αθήνα του Περικλή; Κανείς φυσικά. Και πολύ περισσότερο, όταν είμαστε γνώστες διαπιστωμένων και καταγεγραμμένων ατελειών. Και χωρίς όμως άλλα βοηθητικά στοιχεία, θα

ήμασταν σε θέση να δώσουμε την ίδια απάντηση, αφού καμιά «τελειότητα» δεν είναι αμιγής σε κάθε κοινωνία.

Ό,τι μπορούμε πάντως να αξιοποιήσουμε και να μιμηθούμε σήμερα από τη σοφία του αρχαίου κειμένου, θα είναι για μας μέγιστο κέρδος. Και ευτυχώς που ο ομιλητής διαφύλαξε ευλαβικά τη διαχρονικότητα των λόγων του και παραγκώνισε την κατά τα άλλα αξιοθαύμαστη ανδρεία και αυτοθυσία κάποιων νεκρών πολεμιστών. Δεν είναι κυνικό να λέμε ότι οι άνθρωποι γεννιούνται και πεθαίνουν με μία αέναη και σταθερή διαδικασία, δίχως πρωτοτυπίες. Και δεν είναι συμπέρασμα αυτό κυνικό, γιατί είναι μία αναντίρρητη αλήθεια. Τελικά, σημασία δεν έχουν τα σώματα, που από έμψυχα γίνονται άψυχα για κάποιο λόγο, αλλά τα φρονήματά τους. Αυτά τα τελευταία επιδίωξε και κατάφερε να διασώσει ο ρήτορας για μας. Πόσα απ' αυτά σήμερα έχουμε κάνει πράξη; Ελάχιστα. Πάντως, ο Επιτάφιος προσφέρεται πάντοτε για μια γρήγορη επανάληψη, όπως ακριβώς κάνουν οι μαθητές, στην εξεταστέα ύλη των οποίων περιλαμβάνεται το βαθυστόχαστο κείμενο. Και εμείς όλοι όμως είμαστε μαθητές, στο μεγάλο σχολείο της σύγχρονης μας πραγματικότητας, και δίνουμε καθημερινά εξετάσεις, με στόχο τη βελτίωση της φυσιογνωμίας της ανθρωπότητας. Προς αυτήν την κατεύθυνση, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι κάθε νέα ανάγνωση του Επιταφίου διδάσκει κι αναλύει πιο βαθιά, πιο ουσιαστικά και πιο καίρια μία ζωτική αλήθεια: **τον τρόπο και το κέρδος «τοῦ ζῆν βίον ἀγαθόν».**